

ажан? Каяа? Чүү?

ДУУН

КЫЗЫЛДЫН
ОУКТАРЫН ХЫНААР

Иити-российжи улусчу
тунуң командасы «НУФ-
орук инспекциязы «Үрелген
арның картасы» Бүгү-российжи
этиг рейдиниң киржикчилери
Кызылда келген. НУФ-туң экс-
тери Тываның найысылалының
тарын хынаар. «Бир-ле дугаа-
а, «Муңгаранчыг» оруктарның
зында бадылаашкынга кирген
настоктарын, 2012-16 чылдар-
теттинген оруктарның шына-
оп ышкаш Улусчу фронтунуң
чылда хынаан участоктарын
кап көөр бис. Мооң мурнунда
ниң түңнелдери-биле тода-
тан четпестерни эдип-чазаар
ы-биле хемчеглер хүлээп ал-
ы деп эрге-чагырга черлерин-
арылар кээп турган. Оларның
кере ажилдап кылганын ам-
ар бис» — деп, Россияның
Думазының депутады Алек-
Васильев дыңнаткан.

БӨГҮН

МИСС АЗИЯ-2017»

10-дун, август 10-да В. Көк-оол
национал театрга III Делегей
иг «Мисс Азия-2017» мөөрей
Уттундурбас, кайгамчык
өөрейге Азия чурттарындан
тан, Кыдаттан, Мурнуу
тан, Моолдан, Татарстандан,
дан, Бурятиядан, Алтайдан,
ртостандан, Хакасиядан,
иядан, Казахстандан келген
наларның талантызын,
нал идик-хевин, онзагай
ан магадап көөр аргалыг
клер.

ДААРТА

ОУК БАЙЫРЛАЛЫ
АМАГ МОНГОЛ»

рта, август 11-де Тываның
ол аттыг Национал театрын-
ук байырлалы Хамаг Мон-
льтура телевилели — улуг
диг хемчег болур. Бо чылын
альга Бурятия, Калмыкия
Моолдан аалчыларны
Тыва ийи кайгамчыктыг
ивтерин — «Саяннар» ыры
танцы-сам база «Азас»
афия ансамбльдерин та-
рар. Организакчыларның
сорулгаларының бирээ-
улту киржикчилер-биле
Хамаг Монгол» делегейниң
труппазын тургузары. Бо
де Кызылдың уран чүүл
кинде кара даң бажындан
жэзге чедир репетициялар
чок. Хореографтар Эртине
Вячеслав Донгак болгаш
Донгур-оол Фестивальдың
киржикчилериниң күүседир
ын — «Хамаг Монгол»
лелдин хөөмей-баледин
турар.

Бистиң корр.

Республика хүнү, Наадым-2017 байырлалдарга уткуштур

БАЙ-ТАЛГА НААДЫМ

(Солагай талазындан) Бай-Тал күдээзи, шүүлген мөгө Кежик Монгуш, «Бай-Тал» КУБ-туң директору
Кызыл-Кат Кочал-оол, Тээлиниң спорт школазының директору Каң Салчак.

Мешкен-Хөлдүн көктүг-шыктыг
хөл аксынга, «Бай-Тал» күрүнениң
унитарлыг бүдүрүлгезиниң ажил-
ишчилериниң Наадым байырлалы
болган. Ону «Бай-Тал» унитарлыг
бүдүрүлгениң директору Кызыл-Кат
Николаевна Кочал-оол байырлыг
байдалга ажиткаш, бай-талчыларның
хей-аьдын көдүрүп, байыр чедиргеш,
Наадымның программасы-биле та-
ныштырып, мөөрейлерге идепкейлиг
киржирин күззэн.

«Бай-Тал» бүдүрүлгезинде амгы үеде
көдээ ажил-агыйның 14 тускай эртемниг-
ри бар, 80 кижиле мал ажылында хаара тут-
тунган. Иитизи-биле бода мал 1819, чылгы
164, шээр мал 19504, сарлык 1800 ажил
турар. Ажил-агый чыл санында төрүүр 100
башка онааштыр малдың чаш төлүн камга-
лап алырын 100 хуудан кудулатпайн келген.

Бүдүрүлгедө аныктарның дагдынык-
чылары хоочуннар хей. Оларга ТР-ниң
көдээ ажил-агыйның алдарлыг ажилдак-
чызы Феня Хертековна Делгер, Тываның
Баштыңының Хүндүлел бижииниң эдилек-
чизи Сергей Иргитович Аракчаа, Бай-Тал
сумунунун хүндүлүг хамаатызы, хоочун мал
эмчизи Вера Хертековна Калдар-оол, ТР-
ниң көдээ ажил-агый яамызының хүндүлел
бижииниң эдилекчизи, шээр мал бригадири
Дмитрий Хертекович Байыр, ТР-ниң Көдээ
ажыл-агый яамызының хүндүлел бижииниң
эдилекчизи, сарлык кадарчыларының бри-
гадири Борис Иргитович Даржаа, ТР-ниң

Көдээ ажил-агый яамызының хүндүлел
бижииниң эдилекчизи, зоотехник Ортун-оол
Өлзей-оолович Хертек болгаш өскелер-даа
хамааржыр.

Сумунун Наадым байырлалы аныяк,
чыраа-саяк болгаш чүгүрүк аъттар аразынга
чарыш-биле эгелзэн. Аныяк аъттардан бир-
ги, ийиги черлерни Калдар-оол Чимит биле
Аңчы-оол Күнзүктүн доруг аъттары, үшкүзүн
Аңчы-оол Хертектин доруг аьды алган.

Чүгүрүк аъттар аразынга Начын
Күжүгеттин доруг аьды эртип келген, ийи-
гизинге Айбек Баавылдың шавыдар аьды,
үшкүзүнге Аңгыр Таргынның сарыг аьды
төлептиг болган. Чыраа-саяк чоруктуг аът-
тардан бир дугаар черни Дарган Салчактын,
ийигизин Ай-Хаан Дажыйның, үшкүзүн На-
чын Кудай-Мергенниң чыраа-саяк аъттары
алган.

Аъттар чарыжының соонда 35-тен 45
хар чедир назылыг херээжен спортчулар
аразынга чадаг чарыш маргылдаазы бол-
ган. Аңаа бирги черни Кызыл-Кат Баавыл,
ийигизин Сайлык Салчак, үшкүзүн Байлак
Байыс чаалап алган.

45 хардан өрү назылыг херээжен
спортчулар аразынга чарышка Шончалай
Серен-оол эртип келген. Ийиги черге До-
лаана Монгуш, үшкүзүнге Алефтина Иргит
төлептиг болган. Аъттар чарыжының болгаш
чадаг чарыштын тиилекчилеринге кадар-
ны сунуп байыр чедиргеш, кубоктарны, ме-
дальдарны, өртектиг белектерни тывыскан.

Элээди оолдар аразынга хүреш мар-

гылдаазынга бирги черни Ачыты Иргит,
ийигизин Амыр-Санаа Кара-Сал, үшкүзүн
Авырга Хертек алган. 18 хардан өрү назылыг
мөгелер аразынга хүрешке Кежик Монгуш
шүүлген, Айбек Салчак үжүүрлешкен. Үшкү,
дөрткү черлерни Хемчик Салчак биле Та-
наа-Херел Сарлык-Деге үлөшкен. Чараш
деви, чараш арга ажыглаан өзүп опулар
мөгелерни деткип база шаңнап-мактаан.
Чарыш аъттарының мунукчулары бичии
оолдарга эр хураганнарны белекке берген.

«Кижиле бажы кизирт, аьт бажы козурт»
болган Наадым байырлалына сумунун
ажыл-ишчи чонун: сугатчыларны, трак-
тористерни, чолаачыларны, хойжуларны,
кадарчыларны дээш өске-даа мергежилдин
шалыпчыларын шуптузун шаңнап-мактаан.
Көдээ Культура бажының ажилдакчы-
ларына, «Салгал», «Намзырай Дарья»
уруглар садтарына, Н.С. Конгар аттыг ни-
ти билиг школазына, сиген кезилдезиниң
үезинде эки дузалашканы дээш, белек-се-
лектерни сөңнзэн.

Наадым байырлалының үезинде чон
боттарының кылган ажилдарын, быжыр-
ган боова, боорзак, пирожкилерин болгаш
ак чемин, янзы-бүрү суксуннарын садып-
саарган. Иитизи-биле Бай-Тал суурнун
чурттакчылары Наадым байырлалында
эзиртир суксун ишкен кижиле шуут чок, хей-
аьды бедик, каткы-хөглүг, ырлыг-шоорлуг,
танцы-самныг байырлаан.

Шеңне КУЖААН.

Авторнун тырттырган чуруу.

Хүннүң медээлери

БӨГҮН КӨРҮП БОЛУР

Россияның Президентизи Владимир Путинниң Тывага дыштанып турганының дугайында долу видеоматериалды Кремль парлап үндүргөн. Ооң ниити хемчээли 46 минута. Оларның аразында Путинниң бодунуң суг адаанга тырттырган видеокادرлары база бар. Кремльдин үндүргени долу видеоматериалдарның 3 минута бичии хемчээлдиг версиязын база парлаан.

«Хөлдүн эң ханы черлеринче Владимир Владимирович кымның-даа үделгези чокка, көңүс чааскаан шымнып кире бээр кижидир. Ону көрүп турган бистерниң шуптувуска ол арай дүвүренчиг чорду. Дыштанылга кончуг бедүүнү-биле эрткен, поварлар безин чок, боттарывыс аш-чем кылып турдус» — деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол парлалга албанының ажилдакчыларына чугаалаан.

РИА Новости.

«УЛУГ ТОРГУ ОРУУ»

Август 15-те Таттар Республиканың күрүнениң Елабуга музей-заповеднигинин база Тываның национал музейинин XIX-XX вектерниң этниктиг материалдарының «Улуг торгу оруу» деп делгелгези ажытынар.

Бо делгелге Тыва биле Таттар Республиканың аразында дугуржулганың иштинде кирип турар хемчеглерниң бирээзи.

Елабуганың төөгү, архитектура болгаш уран чүүл музей-заповедниги 11 чыл дургузунда 18 арт-телевилелдерни эрттирген, аңаа 20 чурттуң 100 ажыг хоорайындан 570 чуркчулар киришкен. Россия Федерациязының музей фондузун долдурары-биле музей-заповедниктин фондузунче 100 ажыг ажилдарны киригген. Ела-

бугага эртип турар амгы үениң уран чүүлүнүң делегей чергелиг симпозиумнары этниктиг угланышкыны-биле ылгалып турар. Симпозиум үезинде төрттүнген ажилдар чон бүрүзүнүң онзагайын көргүзүп, хөй-хөй вектерниң мөңгө тураскаалдарын, кижилер төрелгеттенниң үнелиг чүүлдерин, езу-чаңчылдарын илергейлеп турар.

Делгелгеге 78 чурукту, графитиг композицияларны болгаш шимелде-каасталга уран чүүлүнүң ажилдарын делгээр. Делгелгениң темазы — тоолчургу чугаалар, мифтер, шын болгаш чогааткан сюжеттер таварыштыр чурттарны төөгүзүн, салым-чолун көргүзери. Автор бүрүзүнүң чогаадкычы боттускайлаңын ында көргүзүп турар. Т. Гылычдурдыеваның (Туркменистан) «Улуг торгу оруу. Каракумнун элезинниг ховузу-нун таварыштыр», Н. Гильманованың (Узбекистан) «Чөөн чүктүң караваны», А. Байрамгулованың (Уфа) «Хуумай — Хүн кызы», И. Сиразиевтин (Казань) «Амыдырал оруу» дээш өске-даа ажилдарны делгелгеден көрүп болур.

ТЫВАГА ҮНЕЛИГ БЕЛЕК

Август 17-де А.С. Пушкин аттыг национал библиотекага Севьян Вайнштейн бодунуң хуу библиотеказындан тыва номчукчуларга белек кылдыр берген номнарының коллекциязының байырлыг байдалга хүлээп алышкыны болур.

Севьян Израилевич Вайнштейн — чүгле Россияда эвес, бүгү делегейде билдингир эртемден. Ол бежен чыл дургузунда Тываның төөгүзүн, этнографиязын, археологиязын болгаш хамнаашкынын шинчилеп келген. Тываларның этнографиязының дугайында лекцияларны Россияның эң-не улуг университеттери — Москваның, Новосибирскиниң болгаш Европа чурттарының АКШ-тың, Японияның хөй-хөй университеттеринге ол номчуп турган.

«Вайнштейнниң хуу библиотеканың номнар коллекция-

зы — кайгамчык чыындылар. Ол коллекция ооң бодунуң сонуургаар болгаш дээрэ деп санаар номнарындан бүткөн» — деп, А.С. Пушкин аттыг библиотеканың директору Сайзана Доржу чугаалаан.

Ук коллекцияда 1930-1980 чылдарда үнген 200 ажыг ном бар. Ол номнарның үрелбээнин, эки байдалга кадагалаттынып турганын улуг өөрүшкү-биле үнелеп көрдүвүс. Ында монографиялар, уран чүүл болгаш этнография үндүрүлгелери, культура адырлары, төөгү болгаш археология, хамнаашкын дугайында номнар дээш черле чүнү чок дээр.

«Тывалар-тожулар», «Тыва чоннуң ызыгуур болгаш төөгүлүг этнографиязы» деп, коллекцияның ийи-ле ному төөгүчүлөргө, шинчилекчилерниң болгаш өске-даа номчукчуларның сонуургалын сорунзалаптар дээрзинге чигзиниг турбас.

Бистинг корр.

Тыва Республиканың Чазаанда

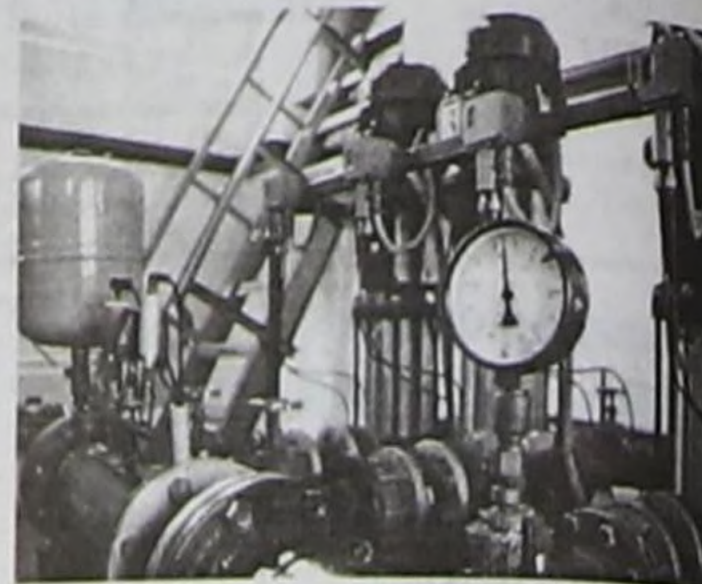
ХЫНАЛДАДА – КЫШКА БЕЛЕТКЕ

Тыва Республиканың Чазааның аппарат хуралына чылыг энергетика комплекзинде, коммунал ажил-агыйында болгаш социал адырның объектилеринде кышка белеткел ажилдарының чоруп турарына хамаарыштыр Одалга болгаш энергетика яамызының удуртулгазының илеткелин дыңнаан.

Ниитизи-биле кышка белеткел ажилдарына 348 млн. рубль көрдүнгөн. Август 7-де байдал-биле бердинген акша-хөреңгиден 147 млн. рубльди шингээдип алган, ол планга дүүштүр 42 хуу болган. Сөөлгү үш чылдарның дургузунда энергетика бүдүрүлгелери септелге ажилдарын боттарының акша-хөреңгизи-биле акшаландыраарын 90 млн. рубльге азы 131 хуу өстүргөн.

Кызылдың чылыг энергия төвүнүн болгаш чылыг энергетика комплекзинин өске-даа одалга черлеринин септелгези чыл планына дүүштүр чоруп турар. «УК ТЭК-4» азы («Чылыг энергетика комплекзи-4 Башкарыкчы компания») күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинде септелге ажилдары акшаландырышкынның үзүктелгени-биле дүвүренчиг байдалда келген. Черле ынчаш бо компанияның саң-хөө болгаш ажил-агый чорудулгазында шиитпирлээр айтырыглар-ла хөй. Ынчангаш Тыва Республиканың Чазааның эгелээшкени-биле бүдүрүлгө черинге аудитор хыналдазын чорударын шиитпирлээн.

Энергия-биле хандырып турар организациялар мурнунга хереглекчилерниң өрелери тургустунуп турар саң-хөө айтырыгларын шиитпирлээринге улуг шаптыкташкынны чедирип турар. Август 1-де байдал-биле, электри энергиязынга хереглекчилерниң ниити өрөзи 792 млн. рубль чедип турар. Бо көргүзүг июль 1-де турганындан 44 млн. рубльге кызырылган. Ооң иштинде чурттакчы чоннуң электри энергиязынга өрөзи ниити түннүң 65 хуузу азы 512 млн. рубль. Ол болза бир хереглекчиге онааштыр ортумаа-биле санаарга, 6 муң рубль азы 19 айның иштинде электри энергиязын ажыглааны дээш төлевир чедир эгиттинмээн.

Хереглекчилерниң аразында 21 муң кижиде дап турар черлиг, ол хиреде электри энергия ажыглааны дээш оларның өре-ширези 123 рубль чедип турар.

Хереглекчилерни чылыг-биле хандырып дээш өрөзи 475 млн. рубльге дең. Бо көргүзүк кен айга деңгээрге, 35 млн. рубльге кызырып Чылыг-биле хандырылгада чоннуң өре-шире хөй — 87 хуу азы 413 млн. рубль.

Чылыг болгаш электри хандырылгада чоннуң өрелерин кызырары-биле эде саккыннарны чорудуп, чуртталга субсидиялы алырынга дузалажып, алган акша-хөреңгяа-ла өрелер төлээринге ажыглаан турар хыналдага ап, судтуң шиитпири-биле суд притарын таварыштыр чоннуң өрелеринин чылыг уламчылавышаан, бо хүннерге чедир ону 2 боттандырган.

Ындыг-даа болза чылыг болгаш электри хандырылга дээш чоннуң болгаш организациялар чылыг берген өрелерин чыыр талазы-биле чорутар хемчеглерни четпес деп хуралга делгээп. Коммунал ачы-дузазы дээш төлевир мобилдиг харылзаа таварыштыр төлээр банкылар болгаш өске-даа интернет тавары харылзаа-биле ажилдап турар организация биле демнежип тайылбыр ажылын күштелдир Одалга болгаш энергетика яамызынга сүмел

ТР-ниң албан езу порталындан а

Культура амыдыралы

ШЕРИГ ҮРЕР ХӨГЖҮМ ФЕСТИВАЛЫ

Сентябрь 1-де Кызылга тыва эки турачыларга алдар болгаш төөгүлүг сактыышкын хүнүнге тураскааткан регионнар аразында шериг үрер хөгжүм оркестрлеринин I фестивалы болур. Фестивальды 55-ки мото-адыгжы аңгы бригада биле Тываның Культура яамызы эрттирер.

Аңаа Сибириниң дөрт шериг кезээниң шериг оркестрлери киржир: тускай сорулгалыг 24-кү аңгы бригада (Новосибирск), 35-ки аңгы гвардейжи мото-адыгжы бригада (Алтай крайның Алейск хоо-

рай), 74-кү аңгы гвардейжи мото-адыгжы бригада (55-ки мото-адыгжы аңгы бригада (Кызыл) фестивалдың аалчызы — ТР-ниң Чазааның хөгжүм оркестри.

Фестивальдың кол сорулгазы — Сибир аңгы-аңгы хоорайларының шериг оркестрлер кады ойнаар чаңчылын тургузары, делегей хөгжүм уран чүүлүнүң эң-не онзагай үлгүлөрүнептередири, чурттакчы чонга патриотчу кирилгени угландыраары.

Киржикчи оркестрлер Кызылга август 3-келгеш, сентябрь 1-де ниити күүседир аялг белеткээр. Фестивальдың киржикчилери тыва турачылар тураскаалына боодал чечек сөзүлалга киришкеш, «Азия төвү» скульптурлук плекске чедир парадка киржирлер. Фестивал ажыдышкыны оркестрлерниң оюн-көргүзүү «Азия төвүнге» эгелээр.

Бистинг

Тыва – бурун төөгүлүг, байлак үндезин культуралыг, эң ховар бойдус-чурумалдыг болгаш көшкүн чоннарның культуразының кайгамчык эртинези – хөөмейниң кавайы. «Хөөмей – Азия төвүнде» деп фестивалдуу эзулуг-ла хөөмейниң мөгөйикчилерин алаш оон эдилекчилерин каттыштырат турар онзагай мөөрей. Азия диптиң эртенде, бистиң республиканың культурамандыралына делегей чергелиг улуг луушкун!

Бирги делегей чергелиг фестиваль-мөөрей 2015 чылда бөдик деңгелге чыккан. Аңаа аңгы-аңгы чурттардан 198 хөөмейчилер киришкеш, көрүкчүлөргө, хөөмейчилерниң ынакшылын болгаш дүткелин чаалап алган.

Бо улуг төлөвилел Россия чоннарының эртен аас чогаалын шинчилеп, өөренир туургалды оттуруп, тыва хөөмейниң хөөмейчилерин болгаш күүседикчилерин таштырып турар. Ол ышкыш хөөмейлер аразына арга-дуржулга солчур, хөөмей школаларын сайзырадыр, Тывага кижиги туризмни сайзырадыр база культуру хөмчөглерниң деңгелин бедидер тургалыг.

Август 8-те Тыва үндезин культура үнүгүк фестивалдыг организакчы-ы-биле парлалга конференциязы чыккан. Фестивалдыг кол организакчы-ы Тыва үндезин культура төвүнүң директору, Тываның Улустуң хөөмейжизи Р. Көшкендей, Тываның Улустуң хөөмейжизи Андрей Монгуш, Тываның америк күдээзи, ТР-ниң алдарлыг артисти Шон Куирк, аът дериг-херекселиниң «Хөөмейниң харысалгалыг» мөөрейниң харысалгалыг ажилдакчызы Сай-Суу Донгак, «Хөөмей – Тываның бренди» видео мөөрейниң харысалгалыг ажилдакчызы Сергей Чапчин олар фестивалдыг программаны, ажил-чоруун, чеже аалчылар келгенин таныш-

Парлалга конференциясы

АЗИЯ ДИПТИН ЧҮРЭЭНДЕ ОНЗАГАЙ БОЛУУШКУН

тыргаш, журналистерниң айтырыгларынга харыялап бергенер.

Делегей чергелиг «Хөөмей – Азия төвүнде» II фестиваль август 14-18 хуннеринде Республиканың улуг байырлалы – Наадым-биле чергелештир эртер. Бо чылгы фестивалдыг хөмчээли элээн калбарган деп болур. Фестивалдыг иштинге дараазында хөмчөглер эртер: Улустуң хөөмейжизи Коңгар-оол Ондарның чырык адынга тураскааткан хөөмей күүседикчилеринин аразына «Дембилдей-2017» мөөрей, регионнар аразына «Аът дериг-херекселиниң» «Өгбелерниң салгалы» деп III мөөрей, «Хөөмей – Тываның бренди» деп республика чергелиг видео роликтер мөөрейи, фестивалдыг эң-не кол болуушкуну – РФ-тиң алдарлыг артисти, Улустуң хөөмейжизи Коңгар-оол Борисович Ондарның тураскаалының байырлыг аядыышкыны.

Тываның төвүнге фестиваль бүгү делегейден аалчыларын, эш-өөрүн чыып! Бо чылын аңгы-аңгы чурттардан 74 аалчылар, хөгжүмчүлөр, 12 кижиги регионнардан, Тывадан 130 кижиги киржир.

Бо чылын фестивалдыг географиязы улгаткан: Финляндия, Кыдат, Япония, Моол, Иштии Моол, Испания, Италия, АКШ, Корея, Вьетнам, Канада, Турция, Швециядан ыраажылар, хөөмейчилер кээп киржир. Фестивалга Казахстандан «Номат» деп бөлүк бо чылын бир дугаар кээп, национал хөгжүм херексели домразы-биле чараш аялгаларын чонга бараалгадыр. Канададан 5 кижиги составтыг бүдүн ансамбль (кондрабас, скрипка дээш

өске-даа хөгжүм херекселдери) киржири онзагай. Делегейде сураглыг саксофончу, Коңгар-оол Ондар-биле кады ойнап чораан Джефф Коффин Тывага аалдап кээр дээр-ле – улуг чоргаарал-дыр. Ол дээр-ле тыва хөөмейниң күжү-дүр. Тус чер чурттакчыларына делегейде сураглыг хөгжүмчүлөргө көрүп алыры улуг аас-кежик, чоргаарал-дыр дээрзин Шон Куирк чугаалады.

«Өгбелерниң салгалы» деп регионнар аразына эртер мөөрей 3 чыл бурунгаар Якутияга, дараазында чылын Даг Алтайга болган болза, бо чылын эстафетаны Тыва алган. Аңаа Тывадан 5, Алтайдан 2, Якутиядан 4 кижиги киржир. Наадым байырлалының үезинде Тос-Булакка аъттың дериг-херекселин бүрүнү-биле аътка дерээш көргүзөр, аразында дуржулга солчулганы база болур. Наадымга база фестивалга келген аалчылар чон бүрүзүнүң аът дериг-херекселиниң национал ылгавырын көөр аргалыг болур.

Коңгар-оол Ондарның тураскаалының байырлыг аядыышкынына оон аңгы-аңгы чурттардан келген хөгжүмчү эш-өөрү, өөреникчилери кээп киржир. Бо төлөвилелди 2015 чылда-ла эгелээн. Бүдүн төлөвилелдин чарыгдалы 1 млн 700 муң рубль болган. Тураскаалдың эскизин чурукчу Александр Ойду, а хүлөрдөн тураскаалын сураглыг бурят скульптор Алексей Миронов кылган. Оон байырлыг аядыышкыны август 16-да Ленин болгаш Интернациональная кудумчуларының белдиринге болур.

«Хөөмей – Тываның бренди» деп

республика чергелиг видео роликтер мөөрейин бо чылын бир дугаар эрттирер. Видео кино тырттырар сонугалдыг кижиги бүрүзү аңаа киржип болур. Мөөрейге Кызыл, Чадаана хоорайлардан, Каа-Хем, Танды база Эрзин кожууннар ажилдарын дугаарган. Ук мөөрейниң организакчызы Сергей Чапчинның чугаазы-биле, чедер-четпестер (монтаж, үн, тырттырган шынары дээш өске-даа) хөй-даа болза, ажил бүрүзүн тускайлаң үнелээрин чугаалады. Бо мөөрейни бир дугаар шенелде кылдыр эрттирер турар болганда, мастер-класстар эрттирери база көрдүнгөн.

Дараазында журналистер бирги фестивалдыг кинозунуң, «Алдын-Булакка» хөөмейжиги оваазын ыдыктаар эзулал, Дээди шаңнал чеже акша тыпсырыл, Хөөмей академиязының дугайында организакчылардан айтырган.

Бирги фестивалдыг кинозун көргүзөр үени тып, чонга бараалгадыр. Бо чылгы фестивалдыг тырттырар керээни «Оваа медиа» студиязы чарып алган. «Алдын-Булакка» хөөмейжиги оваазын ыдыктаар эзулал август 17-де болур. Аңаа фестивалдыг шупту киржикчилери база сонугалдыг чон, журналистер кээп киржирин чалады. Фестивалдыг дээди шаңналын алган тилекчиге 150 муң рубль түңнүг акша шаңналын тыпсыр. Хөөмей академиязын тургузары бир берге айтырыгларның бирээзи. Ынчалза-даа Тыва үндезин культура төвү бо чылын чазын өөредилге лицензияны алганын дыңнатты. Ол дээр-ле ук албан чери хөөмейге сонугалдыг азы чаа эгелеп чоруур кижилерге мастер-класстар, курстар эрттирер, бөлгүмнер тургузуп ал болур эргелиг. Хөөмей академиязын уран чүүл колледжиден эгелээш, ТывКУ-га хөгжүм кафедрасы аяккаш, чоорту тургузуп ал болур аргалар бар.

Алдынай СОЯН.

«ШЫННЫҢ» ПОЧТАЗЫНДАН

боочуннар аравыста

ОЛУТ ОРБАС, ЧЫДЫН ЧЫТПАС

Алдын-кыс Казаковна Самдан-ның ниити күш-ажыл стажы 46 чыл. Ол школа соонда Казахстанга экономисттудун дооскан. Ону эки доозар-институттун ректору Клыптунов маңаа даап артып кал дээр, боданмай-чок» деп харыялаанын амга чедир адаар кижиги.

Аңаа Казах ССР-же Тывадан 4 кижиги чоруткан, үжү ол институтту ул алган. Алдын-Кыс Казаковна өөренип тургаш, сессия үезинде чүгө үш шак удуп турган, ол хире дилгезинге кызымак. Кады дооска-ла Сидоркина ам Подмосковьеде даап, чурттап чоруур. Виктор Мо-ай Кызылда, амгы үеде пенсионер. На Адыг (ам бистиң аравыста чок) «Шын» ансамблинге ажилдап турган, орустаар, тывалаар, эзулуг-ла чар-салымныг чораан.

Уеде Тывага дээди эртемниг экономистилер ховар турган. Алдын-кыс Ка-на Тывага кээрге, арай соок хүлээп чыдыг-кызыгаар Мөңгүн-Тайга чунче чорудупканын кайгаан. Аңаа ажилдааш, Эрзинче көжүп келген. Ол банкызынга 31 чыл ажилдаан. Эрзин районнуң банкызы эргин-чүгү турган. 1980 чылдарның эгезин-ваның күрүне банкызының даргазы адулин чедип келгеш, биске 2 каът чыны туттурган. Ам ында суд чери бар. Бавыс Алдын-кыс Казаковнаның төрөөннери 12 кижиги. Улуг акызы Чамзы садыг сайыдының ора-ны чораан, оон өөнүн ишти Галина Павлова кооператив техникумунуң

директору турган, арыг моолдаар. Оглу Урбан, уруу Наташа Новосибирск хоорай-да чурттап чорлар.

Бир акызы Дембирел Шулуу – фотограф. Улуг угбазы Надежда Дамбыл совет кооперацияның тергини. Зоя Бадыр-гы – РФ-тиң алдарлыг эмчизи. Хүлөр-оол Сандак «Саян» ансамблиниң хөөмейжизи чораан, «алдын холдуг». Баирмаа Тах-ваттулина – УЗИ эмчизи, күш-ажылдың хоочуну. Мария Монгуш – уруглар эмчизи. Рада Биче – техникум директору. Химик-маа Сарыглар база эмчи эртемниг. Сергей Сандак ада-иезиниң изин истеп, 45 чыл иштинде мал соондан чоруп келген.

Алдын-кыс Самдан бодунуң төрөлдери-ден чыдып калбайн, шырбайып чоруур, олут орбас ие, 2 оол, 2 кыстың авазы. Улуг оглу 50 хар четкен, ТКУ доос-кан, ам сайгарлыкчы ажилдыг. Уруу Аяна Анай-ооловна эртем ажилдакчызы, бичии уруу Аймира – юрист, оглу Амир Анай-оол-ович – күш-культура башкызы.

Алдын-кыс Казаковна – ССРЭ банкы-зының тергини, ССРЭ-ниң хүндүлүг до-нору, Кызыл хоорайның 100 чылынга ту-раскааткан медаль-биле шаңнаткан. База Эрзин кожуунуң 75 чылының болгаш өске-даа медальдарын көскү черде азып алган олар кижиги. Ол хөй-ниити ажилы-на идеккейлиг киржип чораан, кожуун болгаш суур депутадынга, херээжөөн-нөр чөвүлелиниң даргазына сонгудуп чораан. Боду ыры-хөгжүмге ынак, фортепианога, дошпулуурга, гитарага ойнаар, чонар-даш чонар, даараныр, аргытынар.

Угбавыс амгы үеде хүндүлүг дыш-танылгада, уругларынга малын малдап, ногаа, картошка тарып, кодан, хаван, дагаа тудуп, эзулуг олут орбас, чыдын чытпас кижиги. Кежээ угбавыска каң дег кадыкшылды күзээр-дир бис.

Маадыр МОНГУШ.

Кызыл хоорай.

Санал

УЛУСТУҢ КОРРЕСПОНДЕНТИЗИ КЫМНАРЫЛ?

Солун-солун чүүлдерни
Чонга сөңнеп, бо-ла бижиир.
Тывызык, чечен-мерген
Тываның корреспондентилери...

Кончуг-ла таныырым, уран-чечен дылдыг эрний шүлүктөй каапкан үстүндө одуруглары бо кыска чүүлчүгешти бижи-ринче албадай берди. Бо сагынгыр эрний бодап чоруур бодаптарды, сактып чоруур сагыжы аңаа хоозун эвес дээрзин бодап келдим. Бистиң Тыва черивисте улустуң чогаалчызы, улустуң хөөмейжизи, улустуң артисти, улустуң эмчизи, улустуң баш-кызы дээштиң оон-даа ыңай янзы-бүрү мергелдерниң шылгараңгай кижилерин-ге «улустуң» деп хүндүлүг аттарны тыпсып турар болгай.

А ынчаарга барык-ла амыдырал-чуртталгазының сөөлгү хуннеринге чедир ланчы дег чидиг октуг, хылыш дег чидиг бистиг демир-үжүктөрин холдан сал-байн чоруур, республиканың аңгы-аңгы солун-сеткүүлдеринде дүн-хүн дивейн, мога-шылап чок бижип келген, бурунгаар көрүштүг, шынчы, төлөпиги, парлалга бердинген корреспондентилерге, журна-листтерге, авторларга «Тываның улустуң корреспондентизи» азы «улустуң жур-нализи» деп хүндүлүг атты тыпсыр үе келбээн бе?

Корреспондент кижиги дээр, угаан ажилы-биле онза сырый харылзаалыг, эң-не нарын, айыылдыг ажил дээрзин угаан-сарыылдыг кижилер хандыр сайгарып бодаар ужурлуг. Корреспондентилерниң четпес-барбас чери-даа чок. Олар янзы-бүрү мергелдин кижилери-биле ужу-ражып чугаалажырлар, четпестерни чемелеп, кочулап бижи бээрлер. Ажил-ишчи кижилерниң арга-дуржулганын арат

чонга дамчыдып, өөредилгиги кылдыр бижирилер. Ажил-агыда, амыдырал-чуртталгада четпестерни сойгалавышаан, ниитилелдин экижишкенинге улуг идигни бээрлер.

Кижиги бүрүзү корреспондент, журналист бооп шыдават. Маңаа бойдус чаяган, төрүмелинден парлалгага, хандыкшаан, салымныг шудургу кижилер (эш-өөрлер), шыдамыккай, туруштуглар ажилдап шыдаар. Чижек кылдыр алырга, ам бо хуннерде аравыста чок, «Шын» солунуң үр үеде кол редакторунга ажилдап келген Валерий Севильбааевич Шаравии, Се-вен Дойнаевич Монгуш, Се-ден Кудурукпаевич Хертек олар улустуң корреспондентилери болур турган.

База ол ышкыш ам 80 хар ашкылай берген, адак-бышкаа чик хевээр, кор-респондент тура-соруун чидирбээн, чидиг бистиг демир-үжүктөрин холдан салбаан Таан-оол Попанашевич Хертек, Кара-Күске Күнзекевич Чооду, Чөөн-Хемчик кожуунуң Чыраа-Бажы суурда көдээ кор-респондент Олак Даржааевич Кара-Сал суглар Тыва улустуң корреспондентилери болуп болурлар ышкажыл.

Корреспондент кезээде чоннуң, хөй-ниитиниң аразында чоруур болгаш чылдың дөрт эргилдезинде уйгу-дыш чок, доктаамал чогаадыкчы дилээшкинде. Оон даржыктыг, халалыг ажилдыын «хаайла-рывыска кертп» алгаш, утпайн, угап бодап көрө чүл?

Улустуң журналисти деп
Улуг аттан тывысса чүл?
Автор корреспондентиниң
Алдар-адын бедитсе чүл?

Бораш ОНДАР.
Сүт-Хөл кожуун.

Ажык чугаа

АЖЫЛ ЧОК ЧОРУКТУ
ЭВЭЭЖЕДИР ДЭЭШ

Эрткен четверг хүнүндө «Шын» солунун редакциязынга күш-ажыл сайыдының бирги оралакчызы Артыш САТ база «Деткимче» ачы-буян төвүнүн даргазы Буян ООРЖАК аалдап келгеш, боттарының харыылап турар адырларында байдалды тодаргайы-биле дыңнадып, журналистерниң айтырыгларынга сан-чуралайлыг, факт-барымдаалыг харыыларын берип, ажык чугаага киришкеннер.

– Артыш Михайлович, Тыва Республиканың социал-экономиктиг байдалыңа хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер, баштай-ла ону долчулай таныштырып көрүңерем.

– Ниитизи-биле алырга, Тывада социал-экономиктиг байдалдың кол көргүзүлгери өзүлдегил болуп турар. Чижээ, үлетпүр бүдүрүлгезиниң индекси 124,3 хуу, тудуг адыры – 107,4 хуу, садыг-саарылганың эргилдизи – 103,9 хуу, акшашалың 104,7 хуу өскөн, ажыл чок чорук 1,6 хууга баткан.

Республиканың ниити экономиктиг көргүзүлгери кезиме байлак тывышкыны, көдээ ажыл-агый, тудуг, мөөңнөп база үрмөктөп садарының адыры улуг салыышкынны кирип турар.

– Амгы үеде эң-не чидиг айтырыгларың бирээзи – ажыл чок чорук болгай. Тывада херек кырында чеже кижилер ажыл чок болуп турары?

– Бо чылдың алды айларын көрүп көөргө, мурнунда ажылдавайн турган, чаа-ла ажыл дилеп эгелзэн улустун саны эрткен чылга бодаарга, 0,4 хуу өзүлдегил, ынчалза-даа мурнунда ажылдап турган-даа болза, элзэн үеде ажыл чок арткан, катап ажыл дилеп турар улустун саны 29,6 хуу эвээжзэн. Бо саннар чүнү көргүзүп турары дээр, ажылга дуржулгазы чок аныктар ажыл тыппайн, чонну ажылга хаара тудар төптөргө хей кээп турарыдыр. Ажыл берикчилери канчаарга-даа мурнунда ажылдап турган улустун дуржулгазын барымдаалап көрүп, ажылга оларны мурнай алырының хөргөчизи ындыг-дыр.

Албан езузу-биле ажыл чок деп бүртүктөкчү улустун саны 5,5 муң кижилер. Оон аңгыда бо чылдың дээди болгаш ортумак өөредилге черлериниң доозукчулары ажыл тыппайн турарлар. Ынчал келирге албан езузу-биле бүртүктөнгөн демги 5,5 муң ажыл чоктарның кырынга 2,5 хуу немежип келген-дир. А республикада ажыл чок кижилерниң ниити саны 21 муң 300 кижилер болуп турар.

– Ажыл тып чадай берген, үр үеде ажыл чок олурар улустун саны көдээде көвөй дээрзи билдингир-ле болгай...

– Ийе, ол талазы-биле, шынап-ла, ындыг көдээ суурларда ажыл кылыптар черлер кызыгаарлыг, ында колдуунда-ла бюджет организациялары бар. Ынчангаш ажыл олуттары шагда-ла ээлиг, хостуг олуттар чок. А көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң организас-эрге-дүрүмнери орта билдинмес, чаартынып, эде тургустунуп-ла турар. Ындыг болганындан аңаа кызырылдалар бо-ла туруп кээр. Оон ужуң көдээден Кызыл хоорайже болгаш ол чоокта кожууннарже көжүүшкүн (миграция) улуг. Чамдык саннарны көрүп көрзөлиңер. Эрткен 2016 чылда Барыын-Хемчиктен 153 кижилер чоруткан, Тес-Хемден – 89, Бай-Тайгадан – 86, Чөөн-Хемчиктен – 83, Тожудан – 34, Эрзин кожуундан – 44 кижилер шимчеп көшкөн.

– Элдеп чүве – албан езузунуң статистиказын алырга, ажылдаар хостуг олуттар (вакансиялар) база эвээш эвес болуп турар, ол хиреде ажыл тывылбас. Мону канчаар тайылбырлап болур силер?

– 2017 чылдың 6 айларының дургузунда чонну ажылга хаара тудар органнарже 11 муң вакансия кирген. Ол дээрже 2016 чыл-биле деңгээрге, ийи катап көвөй болуп турар. Хостуг олуттарның көвүдээни Тываже 55 дугаарлыг даг-адыгы бригаданы мөөңнээни-биле тайылбырлаттынар. Июль айда арткан 791 олут хостуг хевээр, оон санында өөредилге адырында 207 вакансия бар, кадык камгалалында – 185, ортумак чергениң ажылчын специалистери – 175 кижилер, тудуг, транспорт, үлетпүрге

80 мергежилдиг ажылдакчылар херек, амыдырал хандырылга болгаш садыг черлеринге – 80, өнчү-хөреңгил камгалаарынга 50 (охранниктер), культура, эртем, эрге-хоойлу талазы-биле 40 кижилер херек дээш оон-даа ыңай.

Вакансиялар бар-даа болза, ажыл дилзэн улустун билиг-мергежилниң дүүшпези база кончуг. Хей кезинде Кызыл хоорайда электрик, электрогаз-канчакчы, сантехник, автогрейдер, бульдозер машинистери, столяр, агрегат башкарыкчызы дээр ышкаш мергежилдиг ажылчыннар негеттинип турар. Өөредилге адырын алырга, даштыкы дыл башкылары чедишпес, кадык камгалалынга тускай угланышкынныг эмчилер херек. Көдээ черлерден келген улус мындыг мергежилдери чок болгаш, ажылга тургустунуп чадап турар чылдагааны ол.

– Тывада ажыл чок чорук чылдан чылче чүге эвээжвейн турары? Оон чылдагааннарын салаа басып санап көрүңерем.

– Ниити социал-экономиктиг байдалга идиг бербейн турар чылдагааннар дээр, бирээде, бистиң республикавыстың транспорт талазы-биле озалашкаа, база демир-орук чогу улуг салдарлыг. Ийиде, энергия чедишпези, оон ыңай, бюджеттиң дотациялыг чоруу. База бир чылдагаан – чоннуң шимченгир эвези, сайгарлыкчы иделкейиниң кудузу. Инновациялыг саарылга рыноктарындан ырагы... дээш оон-даа өске улуг-биче чылдагааннар бар.

– Ол ындыг болза-даа, күш-ажыл рыногунда байдалды экижидер дээш алдынып турар хемчелер кандыгыл база оон түңнелдери кайы хире дээш-тиг болуп турары?

– Бо талазы-биле бир кол хемчег – кадрлар белеткел, аныктарны ажылга тургузары. Тус черниң кадрларын ажылга тургузар дээш республика девискээринде боттанып турар улуг төлөвилелдерлиг бүдүрүлгө черлеринге даштыкы ажылчыннар алырын (колдуунда Кыдаттан) кызыгаарлап турар. Чижээ, «Лунсин» КХН-де вакансияларны «Работа в России» деп интернет-порталда чарлап турар. Улуг бүдүрүлгелерже өске хоорайлардан кээп турар специалистерни тус черниң кадрлары-биле солуг дээш ол черлерге тус черниң улугун өөредир дугайында компанияларның чагылар киририн организастаан. Ол чагылар Тыва Республикага дээди болгаш ортумак профессионал эртемниң кадрларны белеткээр керээ (контракт) системазында үндөзилеттинген.

Улуг компаниялар-биле тускай сорулгалыг белеткел алган кадрларны ажылга алыр дугайында дугуржулгалар кылдынган. Ынчангаш 2016 чылдың түңнели-биле дээди болгаш ортумак өөредилге черлери дооскан 759 доозукчуну ажылга тургускан. Оон аңгыда ТР-ниң Чазааның 2017 чылдың февраль 22-де доктаалын езугаар адырлар аайы-биле тыва сайыттар чурттуң болгаш республиканың өөредилге

черлеринде быжыглаттынган.

Чер адааның (шахта) аргазы-биле ажыктыг казымалдар тып ажылдап турар «Лунсин» КХН, «Межегейуголь» КХН дээр ышкаш улуг компанияларга тус черниң кадрларын белеткел бээр дээш республиканың ортумак профессионал өөредилге черлерин эде угландырап ажыл чоруттунуп турар.

Республика девискээринде боттанып турар улуг инвестициялыг төлөвилелдерде ниитизи-биле 1816 кижилер хаара туттунган, оон санында Тываның чурттакчылары – 1016 кижилер бар. Ажылдакчыларның 60 хуузу Тывадан болур ужурулг деп компаниялар-биле дугуржулгаларда көрүп каан. Бо чоокку үелерде «Лунсин», «Межегейуголь» КХН-нерже тус-тузунда 87 болгаш 10 ажыл чок кижилерни хаара туткан.

– Кижилер бот башкарып, боттарын ажыл-биле хандырап чорукка, өскээр чугаалаарга, бот-хуузуңда ажылдаарыңа хамаарыштыр кандыг хемчелер алдынып турары?

– Кижилерниң боттарын ажыл-биле хандыртанар чоруун улгаттырап дээш, Тыва Республиканың Чазаа «Чаңгыс суур – чаңгыс бүдүрүлгө», «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» деп төлөвилелдерни боттандырып турар болгай. Баштайгы төлөвилел 2013 чылда эгелзэн, оон бээр 1744 кижилер аныяк өг-бүлөгө кирген.

– Хуу сайгарлыкчы болуруңа азы ортумак болгаш биче бизнес чоруда-рыңа шаптыктар база эвээш эвес болгай. Чижээ, акша-төгөрик кирип чадап, чаа-ла ажылдап эгелеп чыдырда, үндүрүлгелер, дадывырлар дээш ол улустун кырынга-ла баар...

– Сайгарлыкчы ажыл-чорудулга кылырыңа таарымчалыг байдалды тургузарыңа 2015 чылдың июнь 24-те хүлээп алганы Тыва Республиканың «үндүрүг каникулдарын» көрүп каан хоойлузу эки идиглиг болуп турар. Эрткен 2016 чылда үндүрүг «каникулун» патент болгаш бөдүүнчүктөн үндүрүг системазында 40 сайгарлыкчы ажылгаан. Ол ышкаш бо чылдың июнь 27-де «Үндүрүгден хостаттырап хуу ажылдың, бажың ажылының база ындыг хевирлиг ачы-дузаларның дугайында» ТР-ниң хоойлузун хүлээп алган. Ол хоойлуда хуу сайгарлыкчылардан аңгыда 2017-2018 чылдарда үндүрүгден хостаттырап немелде хевирлерни көргөн. Ол дээрже мал кадарары, хой кыргыры, идик-хеп даараары, бажың септелгези, чурок тырттыраары, байырлардан эрттирери, гид болуп, экскурсия чорудары, фитнес болгаш бодифитнес тренерлери.

Республикада ниитизи-биле биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң 9 муң субъектилери ажылдап турар. Оларның хөгжүп сайзыраарыңа 616 млн. рубльди үндүрүп берген.

– Үндүрүгден ийи чыл иштинде хостап, дыш бээр-даа болза, өске-даа албан кылыр ужурулг төлөлгелер

бар болгай. Социал фондуларга дадывырлар ниитизи-биле элзэн Чаа эгелзэн чамдык улуска ол эвес акша-түң. Ынчангаш ажык бүдүү ажылдаар байдалдың чыгааны мында база чаштынып ч хевирлиг...

– Ийе, шын. Чажыт ажылдаар бады ажык болдурар (легализация) янзы-бүрү хемчеглерни ап турар. Эрткен чылын бүдүү ажылдап турган кижиниң ажылын ажык болдурган, түңнелинде экономикада хаара тутт улустун саны 4 муң кижиге көвүдээгаш ажылдап турар чоннуң саны 10 кижилер болуп турар.

Пенсия болгаш медицина фондынче албан төлөп кирир дадылар чамдыктарга берге-даа болз кижилерниң боттарыңа херек төлөп дээрзин тайылбырлап турар бис. Олге келир үеде пенсиязы, аарый бажыл төлөвириниң орнун дуглатп (бюллетенин) төлөдип алыры, эмнедир-дир.

– Күш-ажыл рыногунда а хөреңги талазы-биле эки деткимчандыг программа бары?

– Чонну ажылга хаара тударыңа и занятость» деп күрүнө программа деткимчелиг болуп турар. 2016 чылда бо 2017 чылда республика бюджетин оон акшаландырышкыны демей, 3 чылын 17 млн. рубль турган база б чылын оон боттанылгасынга 17 млн. көрдүнгөн. Ажыл чок чорукту чавдыраары-биле кижилерниң боттары биле хандыртанарыңа, доозукчула стажировказыңа, инвалид болгаш ажы-төлдүг ада-иелерге ажылчын ол тургускан ажыл берикчилерин деткиге ук программаның иштинде көрд хемчеглерге 6 млн. рубльди үндүрүп

Федералдыг бюджеттен ажыл чжилерге социал төлөвир кылдыр 194 рубль көрдүнгөн (эрткен чылга бода 4,3 хуу хей).

2017 чылдың төңчүзүңгө чедир и занятость» деп күрүнө программ езугаар 300 ажыл чок кижини өөредир жировка эртер 32 доозукчуга 3 ай иш ажылдаарга төлөп бээр, сайгарл ажыл-чорудулга кылырыңа конкурскаш, аңаа тиилзэн кижилер бүрүзүңгө деткимчези 111 720 рубль, ажылчын тар тургусканы дээш деткимче көрг болгаш оон-даа өске акшаландырыкынныг хемчеглер алдынып турар.

Экономиканың турум хөгжүлд болгаш социал маажым чорукту х чарыңа республикада тускай хемч планы ажылдап кылдынган. Ону чугаалаарга, «орук картазы» деп-даа турар. Амгы үеде Тываның девискээр 8 улуг инвестициялыг төлөвилел ботт турар, инвестицияларның ниити чээли 350 млрд. рубльге дең. Өзүл тоочкаларыңа үндөзилеп, элзэн каш терлиг төптөр тургустунган. Чижээ эң улуглары – Суклак болгаш Чадаа ээт комбинаттары, тараа болбаазыр «Туранское» КХН. Биче бүдүрүлгелери ни-цехтерни ажыдып, ниитизи-биле ажыл-агыйның хөгжүүрүңгө деткимч гаткан, дузалал ажыл-агыйлар тудар идиг бар.

Ынчангаш бо-ла хей хемчегле боттанылгасы-биле 2025 чылга ч ажыл чоктарның санын 14 муң кижилер кызыраары көрдүнүп турар.

– Ажык чугаага киришкендер четтирдивис, Артыш Михайлов Чоннуң амыдырал деңнелин бедринге үлүг-хуунар кирип, кижилер ажыл-агыйже хаара туттунган түдээш чорудуп турар үүлө-хөргөз чедишкыннерни күздөдүс!

Надежда ЭР

Д.МОНГУШТУН тыттырган

Ажык чугаа

ЧАЛГАА ЧОРУКТАН АРАГАЛААР

● Бистиң интервьюус

Республиканың «Деткимче» ачы-буян төвүнүн даргазы Буян Богбалдаев ООРЖАК.

— «Деткимче» ачы-буян төвү кандай ажылдар кылып чорудуп турар, кылыңарның кол угланышкынын аңаалап бээр силер бе, Буян Богбалдаев?

— «Деткимче» ачы-буян төвү 2003 чылда тургустунган. Ажылывыстың кол угланышкыны — бажың-балгат чок, чер чуртун тояп чоруур кижилер-биле ажыл турдур, оларга дүрген дуза, деткимче турдур. Эрткен 2016 чылда 246 кижиге байдандыг дузаны чедирген. Кандай дуза дээрге, ол болза келген кижини каттап аштаар, халдавырлыг аарыглар азы барын бадыткап, эмнелге беринче анализтерин чорудар, удуур-дөжөк-биле хандылар, хүнде 4 ка-чегерер, документиери чок болза, каттап тургузарыңа дуза кадар, өске-чүктан келген болза (Украина, Армения, Казакстан дээш өске-даа), Тывага тур-деп бадыткалын тургускаш, чуртунче чорудар ажылды кылып дээш оон-өскө.

— Ол кижилерни албадал-биле бе, кыдыг-янзылыг илередип тывар. Силерниң төпке боттары чедип тур бе?

— Чижээлээрге, эрткен чылын 246 кижи 18-зи боттары чедип келген, 13-ү боттары бистиң төпке турган, каттап кел-кижилер боор. Ол ышкаш «Социалдыг-аңг» үезинде ыңдыг кижилерни тодара-тыпкаш, төпке эккелгеш, чугаа-бесе-чоруткаш, чүгле боттарының күзели-билдиришкенин бижи, «Деткимче»-ниң хоойлу езугаар бадылап каан кижи сагыыр дугайында керээ-биле та-ларгаш, аңаа атты салыптарга, ынчан-чуртунче алыр бис. Шагдаа ажылдакчылары ажып турар. Бир эвес ыңдыг кижиге эзи-болза, эзириктер сергедир медицина-чиринге сергеткеш, дедир ап алыр. Доктаамал кирип турар улус бар.

Каттап кээп турар улус бар. Пенсия на-а кижилерни, бир эвес баар чери чок а, хоочуннар интернадынче чорудар. Пенсия назы четпээн кижилерниң үл-төрелдерин илередип тыпкаш, чедип бээр бис. Оларның аразында-аржык, улуг аалдан-даа улус турар. Ол кижилерден дөргүл-төрели ос-рап, хүлээп албайн баар таварыл-турар.

Силерниң дузаңар алгаш, амыды-шуудап чоруй барган кижилер бе?

— Дузаны ап, шын орукче шуудап чоруй кижилерниң саны хөй. Бир кижиге амыдырап-чурттап чоруур. Ол дүргүзүндө чер кезип, тояп кел-бистиң төптүн деткимчезин алгаш,

массажист мергежилге өөренип алган. Кызыл хоорайга өрээл арендап алгаш, кижилерге массаж кылып дузаны көргүзүп турду. 2010 чылдан тура арага ишпейн ажылдап чорааш, ажил-агыйлыг херээжен кижиге амыдыралын тудуп, эки чурттап бергенер. 2013 чылда кудазын эрттирди, бисти чалаан. Ам бо хүнде Москвада студент уруунуң уруун алчыл, ында ажылдап, чурттап турарлар.

База бир улус Тожу кожуунуң Хамса-рада тускай салбырывыска танышкаш, православ хүрээге кудазын эрттирдилер. Олар ам дыка эки чурттап, ажылдап чо-руурлар. 30 ажыг ыңдыг эки, шын орукче каттап эглип келген кижилеривис-биле харылзажып чоруур бис. Чамдыктары бис-ке дузаны кадып, деткимчезин көргүзүп чоруур.

— Социал байдалы кандыг кижилер келир-дир?

— Колдуу-ла социал байдалы куду деңнелде кижилер. Ынчалза-даа эр-тем-билигилг, харын-даа ийи-даа дээ-ди эртемниг улус таваржыр. Милиция ажылдакчылары, алдарлыг башкылар, ат-алдарлыг культура ажылдакчылары дээш эртем-билигилг кижилер кээр. Ма-йор, полковник-даа эргелиг кижилер бар, олар эрте пенсияже үнгеш, ажил-агый чок арткаш, арагалааш, өг-бүлезинден чарылгаш-ла, будалып чоруй барган боор. Бир ажылдакчы, улуг эргелиг, эки амыды-рап-чурттап чораан кижиге, пенсияже үнгеш, арага-дарыга сундугуп, өг-бүлезинге ха-лалыг апаарга, үндүр ойладыпкан. Ийи чыл ажыг чер кезип, тояп, бистиң төптүн деткимчезин ап келди. Сөөлүндө ажы-төлү улгадып, ажил-агыйлыг кижилер апаргаш, ачазын дедир ап алган. Ол дээр-ле чаңгыс шын эвес базым кылганы дин. Үш аарыг — чалгаа чорук, арагалаашкын, кем-херек үүлгедир. Чалгаа, ажил кылбас чоруктан хостуг үе тыптырга арагалаар, арагалаашкынның түңнелинде кем-херек үүлгедир.

— Мындыг чүүлдерни эвээжедир дизе, чүнү кылыр?

— Бистиң ажылывыстың база бир кол угланышкыны — профилактика ажылын чорудар. Тываның хоочуннар эвилелиниң «Чырык күзел» ансамбли-биле республиканың кожууннарынче үнүшкүннер кылып эгелзэн бис. Кызыл, Чаа-Хөл, Сүт-Хөл, Эрзин, Тес-Хем кожуун-нарже четтивис. Республика хүнү эртерге, Мөңгүн-Тайга, Өвүр кожууннарже чедер сорулгалыг бис. Кожууннарга баргаш, чон аразыңа эки, кадык чуртталга дугайын-да лекция-беседаларны чорудуп турар. Чижээ, арага-дары чок кудалар, дойлар

эрттирериниң дугайында лекция-беседа-лар кылгаш, төңчүзүндө «Чырык күзел» ансамбли концерттин бараалгадып турду.

— Чурттаар бажың-балгат чок, бомжулар дээр кижилер саны чечел?

— 2003 чылда 1960 кижиге турган болза, 2016 чылдың көргүзүү-биле 270 ажыг кижиге болуп турар. Кожууннарда шуут чок дээр, а херек кырында дөмей бар дин. Чоокта чаа Тожудан бир хамаатыны эккелди. Ак-Довурак, Чаа-Хөлден эккел турар. Ын-чангаш кожууннарда ыңдыг кижилерни үе-шаанда илередип, оларның-биле ажылды чорудуп, херек болза бистиң ажылдакчы-ларывыс, психологтарывыс-биле харыл-зажып, үезинде хемчээр алыры күзөңчиг.

— Хөй-ниити организациялары-биле ажылдап турар силер бе?

— Ийе. Тываның хоочуннар, Инвалид-тер, ИХЯ-ның хоочуннар эвилели дээр ышкаш хөй-ниити организацияларның удуртукчулары шупту бистиң чөвүлел кежигүннери.

— Ажил-агый, чурттаар чери чок кижилерни ажылдадып алыр улус база турар болгай?

— Ийе, ыңдыг ажылды база чорудуп турдус. Аш-чем-биле, удуур-чыдар че-рин, айда алыр шалыңын хандылар дээр чижектиг керээни чаргаш, ажылдадып, чурттадып алыр. Ол кижиге оон шуудап чоруй баар.

Чайгы үеде «Ажил-агыйжы коммуна» кылып турар бис. Күш-ажыл яамызының негелдези езугаар 2014-2016 чылдарда Таңды кожуунуң девискээринге апрель-айдан октябрь айга чедир ногаа тарыыр, ажаар ажылдарны чорудуп турдус. Пенсия назыны четпээн кижилер-биле керээ чаргаш, шөлгө апаргаш, ажылдадып, акша-шалыңын төлөп берип турдус.

— Ам ол ажил чүге турупканыл?

— Ол ажил чедиишкинниг чоруп турду. Таңды кожуун чагыргазы ол шөлүвүстү бир сайгарлыкчы кижиге берипкенин-ден ол ажылывыс шуудавайн барган. Ынчалза-даа ол дуржулгавысты ам-даа уламчылаар дээр ажылдарны чорудуп тур бис. Балгазының октаттыгын фер-мазынга келир чылын каттап тургузар со-рулга мурнувуста салдыгын. Ол ышкаш Тожу кожуун девискээринде Хамсарада салбырывыс бар. Чайгы үеде кат, мөөгү чыыр ажылдар, кышкы үеде балыктаар, ыяш белеткээр ажылдарга хаара тудуп турар бис. Чижээлээрге, эрткен чылын көк-кат, киш-кулааны чыггаш, бүдүрген продукциявысты хоочуннар интернатта-рынче тарадып, чамдызын садып-саар-гаш, деткимче төвүңге кээр кижилеривиске идик-хеп дээр яңы-бүрү херек чүүлдерни садып аптар аргалыг бис.

Бо чылгы планывыс-биле пилорама ажылдадып алган бис. Хамсарада сал-бырывыста медицина пунктузу, столо-вая, аалчылар бажыңы тудуп алдывыс. Ол бүгүнү реабилитация эртип турар кижилеривистиң күжү-биле кылган.

— Силерниң төпке реабилитацияны кайы хире үе иштинде эртер уjurлугул?

— Алды ай иштинде. Бо хүнде 66 кижиге деткимчезин көргүзүп турар бис. 18 кижиге шуут арага ишпейн турар. Нар-кологиядан 15 кижини үндүрүп алган бис. Арагадан эмнедир бир берге ай-тырыг. Кижилерниң амыдыралыңа ажы-төлүн өөредип алырыңа, машина мунар чөпшээрел, боо чөпшээрели дээр ышкаш өске-даа чүүлдерге шаптаразыңнар тур-густунуп турар.

— Чоок кожууннарда бомж кижилерге реабилитация салбырларын ажыдар болза кандыгыл?

— Ол база шын айтырыг. Ону шиитпир-лээрде, кол чүве — акша-көпөк айтырыг.

Ийи неделя бурунгаар Чазак-биле рейд эрттиргенивис түңнелинде, чүгле 2 бомж илерзэн. А артканнары бо кудумчуларда арагалап кылаштажып турар кижилер бажың-балгаттыг, документиери бар боор. Бистер чүгле бажың-балгат чок, чер кезип, тояп чоруур кижилер-биле ажылдаар бис.

— Ынчаарга бомжтар чок бооп ту-рар ышканыл?

— Тодарадып кээрге, кире бээр чери бар боор. Оон түңнели-биле бистиң ажылы-высты прокуратура чери хамаатыларның эрге-ажы дээр үргүлчү хынап турар.

— Эр азы херээжен кижилер хөй кээр-дир бе? Кирип турар кижилерниң назы-хары?

— Хөй кезинде эр кижилер кээр. На-зы-хары чылдан чылче анык апар чыдар. 2007-2008 чылдарда 40-50 хар үези кижилер хөй кээр турган болза, ам 20-35 хар назылыг улус база тус чер-чурттакчылары тывалар саны көвүдзэн. Ол чүүл биске дүвүрелди оттуруп турар.

— Кудумчуларда бомжтарны чөмгө-рип турарын көөр-дүр бис.

— Хоорай иштинге 6 точкага изиг чем-биле чөмгөрер ажылды организастанп ту-рар бис. Ылаңгыя кыжын 40 градус чедир соой бээрге. Хамсарада салбырывыс биле Калинина 3 б-де төптөн аңгыда, хоорайда 146 назылап кыраан, бодун ажаап шыда-вастан кижилеривиске бажыңнарынче чедип, деткимчени көргүзүп турар бис.

Шагаада номнал үезинде.

Кудумчуда изиг чем-биле чөмгө-рип турары.

12 социал ажылдакчылар оларның идик-хевин, бажың-балгадын аштап-чуур, аш-чемин садып бээр дээр оон-даа өске ажылдарны керээ езугаар кылып турар.

— Ажылыңар кижилер-биле, ылаңгыя социал байдалы берге чон-биле ажылдаар нарын, берге боорда буяныг ажыл-херекти кылып чоруур-дур силер, Буян Богбалдаев. Айты-рыгларывыска харылап бергениңер дээр четтирдис. Чымыштыг ажыл-ижиңерге чедиишкиннерни күзедис.

Алдынай СОЯН
чугаалашкан.

Күш-ажыл терапиязы.

(Төнчүзү. Эгези № 93 «Шында»).

Шынап-ла, сес угбашкының уругларының ажы-төлү-биле кады чоруур Владимир Дугар-Сүрүн, Владимир-Седой, Полина Монгуш олар безин агызыг, каңгызыг, шалбаазыг, малгашыг апарган чадавас.

Эртенги хүннүн херелинге эргелдип, эр кижилеривис Шара-Нурже баштай шаптанып, малгаштанып кириптилер. Дараазында херэженнер сериин хөлчө чүгө баштарывыс көстүр кылдыр, хөлдүн чалгыныга таалал ап, кирдивис. Кырган-авам чуртунга — бо Шара-Нурга, корреспондент чорааш, хире-хире алды айда хой кыргылдазының үезинде, командировкалап кээп, эштип ап чорааным сактып келдим. Ам бодаарымга, маңаа келбээнден бээр 15-16 чылдар эрткен. Улуг өбөлөривис шагда-ла өске оранда, ынчалза-даа амгы салгал ада-иезиниң алдар-адын сыкпайн алдарлыг малчыннар болган төрелдеримге чоргааралым күштүг. Ол дээрге Андрей Бызаакый, Роман Алдын-Херел, ооң чоокта чаа өгөлгөн оглу «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» деп төлөвилелде киржип турар.

Бир улуг хүлээлгевис — аътка баглааш тургузары. Хөлгө киргеш кээривиске, эр кижилеривис ол ажылын доозуп турлар. Владимир Дугар-Сүрүн ыдык эдилелин Кызылга эккелгеш, ам бо Шара-Нурнун кудук чанынга кадааны ол. Маңаа сес угбашкыларның салгалының оглу Роман Алдын-Херел Эзир-Карага база бир тураскаалды тургузар дээш, белеткеп алган. Удавас салгал дамчаан бо баглааштын чанынга Эзир-Кара аъттын тураскаалы кезээде туруптар. К-К.Чоодунун мөгейкичлери, бо аян-чоруктун деткичлери Владимир Дугар-Сүрүн, Владимир Серен олар кайызы-даа бууруп баштыг кырган-ачалар: «Аът өлүр, баглаажы артар, ада өлүр, оглу артар» деп үлегер домакты анаа эвес чугаалааннар. Ында улуг утка сиңген.

Кадап каан баглаажывысты артыжааш, бажынга ак, көк, кызыл кадактар баглааш, чурукка тырттыргаш, Шара-Нур-биле байырлашкаш, ырак эвесте малчын дунмам Роман Алдын-Херелди өг-бүлөзи-биле Моол, Кыдатче аян-чорук чорааш, мырыңай чаа-ла чанып келгенин бичии кадарчы оолдардан дыңнааш, ол аалга келдивис. Ыттарындан коргуп турувуста, аажок «төрөлзек» болган. Бирээзи, менден кускаптанып, чассыыр-даа. Дунмаларывыс он шаа аян-чорукчуларны улуг сонургап хүлээп ап, аъш-чеминде-ле барган. Олар Моол, Кыдат чораанын, а бис «Чүгүрүктүн изи-биле» деп походушту хөөрөп, Шара-Нурда баглааш кадаттыгган, тураскаал тургузары оларның нүүрүндө дээрзин угаадып, чагыдывыс. Олар кижилер бүрүзүңгө ак хойтпаан саваларга куткаш, аъткарды.

Походувус адакталган, чорук-херек бүткен дээш,

Чүгүрүктүн изи-биле

САЛГАЛДАРНЫҢ АЯН-ЧОРУУ

(Журналистиң орук демдеглели)

Самагалдайның төвүндө Эзир-Карага тураскаал.

халдып чорувуста улуг акаавыс «Дус-Хөл мында, таварыптаалы» дээн. Ам канчаар, назын чалап алган 81 харлыг өгбевис дилээ-биле Тес-Хемниң Дус-Хөлүңгө келдивис. Элдеп, ында караш дээр кижилер-даа чок, куйт дээр куш-даа чок. Хөл мырыңай азарганчыг. Аныяктар ынаар ортузунче баргаш, бичии дус целлофан хапка каап алгаш келдилер. Кара-Күске өгбевис ыт-даа чок, муңгаргай апарды. Эргим чериниң дузу эвээжеп, төнер чеде бергенинге хараадааны илдең. Мен 5-6 харлыг турумда акыларым Седип Аракчаа, Сайын-оол Юша, Кара-Күске Чооду, Владимир Чоо-

ду болар чайын маңаа ажылдааш, акша орнунга бараан эккээрин сактып келдим. Седип Баирович акымның ынчан ажылдап алгаш, авамга берген дүктен кылган чоорганын ам-даа эдилеп чор бис ийин.

Оруувус уламчылап, хаптывыс. Ол ояар өгбевис чугаа-даа чок. Тес-Хемниң Белдир-Арыг суурдан ырак эвесте Теве-Даш бар. «Ынаар база баар бис» дээрге, ам канчаар, ооң күзелинден эртер эвес. Чедип кел-ле, Теве-Даштын артыгы талазын ыңай-бээр көрүп, ында буступ, үрелип турарын эскергеш, чоокта бир шоодай цемент эккелгеш, кожа аалдарга септеп,

сеткилдии ол.

Кара-Күске Чооду чүгө бистиң тың эвес, бүгү Тыва чуртун төл оглу. Ол кезээде күзел-соруу к бурунгаар көрүштүг. 2018 чыл — караларга эң хамаарылгалыг чыл. «Кара» байырпалының 25 чылы, М. Сандамааевич Соянның 100. Суму даргазы турган хүн-ноян С. Д. Сүрүннүн кожуун даргазы болганын чылы. Сояннарның Хаан-Көгөйдө Тестиң мурнуу талазында хөлдө бээр чурттаанының 85 чылы, Тыва баштыңчызының боолатканының 80. Ынчангаш 2018 чылдың белеткеп эгелээни бо.

Улуг өгбевис К-К. Чоодунун бо төлелин деткип, эзер-чүгөнниң аъттар дузалажып, кады чоруп келген Владимир Дугар-Сүрүңгө, ыры-шоор-биле аян-чораан Владимир Серенге, пох киржикчилериниң формады — ар тыва хептери биске чылыг, чараш кирип, хей-аъдывыс көдүрүп келус-шевер Полина Монгушка, орук ачызы дунмавыс Зоя Алдын-Херелге, чоллаачывыс Айдаш оларга төрөл ай мурнундан мөгөйп, өөрүп четтиргени ти илереттим.

Светлана ДАНЗЫНЧ
П.МОНГУШТУҢ тыртты
чурукт

Роман Алдын-Херелдин өөңгө.

Үлгедиг болгаш яла

ПОЧТА
АЖЫЛДАКЧЫЗЫН
ҮПТЭЭН

Август 5-те хүндүс Тывада Росгвардияның албан черинден дашкаар хайгаарал килдизиниң наряды Кызылдың Бай-Баак кудумчузунда хөй аал чурттаар бажың чанынга херэзжен кижини үптээн деп дыңнадыгны алган.

Кызылдың бир почта салбырының ажылдакчызы 48 харлыг херэзжен кижиниң ап чорааны сумказын аныяк эр кижилер-биле хунаап алгаш, дезипкен болган. Ол сумка иштинге 300 ажыг муң рубль чорааны соонда илерээн.

Чогуур медээни Росгвардия-

ның шагдаа ажылдакчылары алган дораан чоок кавының де-вискээрин эргий дилеп эгелээн. Магистральнаа кудумчузунга үптээшкин кылган кижиге демей, холунда херэзжен сумка туткан хамаатыны росгвардейжилер эскерип каан. Үптөкчиге демей кижилер ук албан чериниң автомашиназын көрүп кааш, орукту кежерин оралдашкан. Удатпаанда дескен хамааты туттурган. Сайгарылга чорудары-биле Росгвардияның патрулю туттурган кижини полицияга хүлээткен. Үптээшкинге каразыттырып турар 25 харлыг Кызылдың чурттакчызы өчүүн берген. Ол ооң мурнунда кем-херекке онаажып турганы база илерээн. Аңаа хамаарыштыр кеземче херээ оттуртунган. Амгы

үеде каразыттырып турар хамаатыны түр када хоругдал черинде РФ-тиң кеземче-процессуалдыг кодекзиниң 91, 92 дугаар чүүлдери езугаар кириген.

Тывада Росгвардияның албан черинден дашкаар хайгаарал килдизиниң парлалга албаны.

МАЛ ООРЛАРЫН
ХООЙЛУ ЕЗУГААР
ШИИТКЕН

2015 чылдың июль 21-де Россия Федерациязының үш хамаатызы, Эрзин чурт-туг улус, хуу ажыын бодап, баш бурунгаар дугурушкаш, күрүне кызыгаарын эртер тускай шынзыдылга документи-лер чокка, Россия биле Моолдун күрүне кызыгаарын үрөп, хоойлуга удур эрте берген.

Моолга 50 километр чедир ишкээр киргеш, моол хамаатыларга улуг хемчээлдиг когаралды чедирип, оларның дөртөн үш аъдын оорлап алгаш барганнар. Ук хамаатыларга хамаарыштыр РФ-тиң КК-зиниң 158 чүүлүнүн 3 кезээниң «в» пунктузу-биле, 322 чүүлүнүн 3 кезээ-биле көрдүнгөн кем-херек үлгедиишкенинниң барымдаазын езугаар кеземче херээн оттурган.

2017 чылдың февраль 2-де Тыва Республиканың Эрзинниң кожуун суду-биле үстүндө айыт-тыгган РФ-тиң хамаатыларын кем-херек үлгедиин кылганынга буруулуг деп санааш, алды чыл алды айга хосталгазын казып, ниити-чурумнуг эдип-чазаар колонияга эрттирер кылдыр шииткен. Ол ышкаш дедир эгиткен аъттарын барымдаалап, 473 муң 400 рубль түнүг чедирген

когаралдың орнун төлээр кыл хүлээткен.

Ийи буруудаттырыкчы а ляция хомудалын кириген о да, 2017 чылдың июль 21-де Т. Республиканың Дээди Суду кеземче херектериниң талы биле суд коллегиязы шиитке ол-ла хевээр арттырар, апликация хомудалын хандырбас доктааткан.

Шииттирген ийи кижилер даа назы-хар четпээн уруглар. Ак сеткилдиг, шынчы ажыл өг-бүлөзин кемгерериниң ор-га, олар ам чүнү-биле-даа ч улузунга дузалажып шыда-шииткел адаанда олурар. Түн чаңгыс: кандыг-даа кем-хө үлгедии кеземче чок артпас.

Судтун шииткели күштүг луп кирген.

ТР-де ФАЧА-
парлалга алба

Хомду шивээзин хостаанының 105 чыл оюнга

ТӨӨГҮЗҮН СУРАП
ЧОРДУВУС

Моолдун амгы Хомду аймаанга Хомду шивээзин хостаанындан бээр 105 чыл болган оюн уткуштур бээр 9-тан 15-ке чедир Тываның гуманитарлыг болгаш тускай социал-экономика шинчилелдер институтунун (ТГТШИ) комплекстиг эртем-шинчилел экспедициязы үрөтүнелдиг ажилдаш келген.

Ук экспедицияның киржикчилери: ТГТШИ-ниң төөгү секторунун эргелекчизи, эртемнериниң кандидаты А.А. Сам-гуш (урутукчузу), археология секторунун эргелекчизи, төөгү эртемнериниң кандидаты Д.Д. Чадамба, аас чогаал секторунун эргелекчизи, педагогика эртемнериниң кандидаты М.Б. Кунгаа, ол-ла секторунун ажилдашчызы А.В. Хомуш, эртемнериниң эргелекчизи В.С. Салчак, эмчи Салчак, Чөөн-Хемчик кожуунунун Тала сумундан Куулар Балдаң огул Сорукту маадырның чээни Д.Д.Ы. Тес-Хем кожуунун Чыргалаңды школаның директору Ю.Л. Аранчин аттыг шинчилел музейиниң эргелекчизи Эртине болгаш институттун экер-эрес чыгызы А.В. Монгуш олар кижил-бүрүзү мурнунга салып алган солгаларын чедимчели-биле күүсеткен. Бирги хун. Июнь 9-та Кызыл хоорайдан чыгыр даң бажында үнүпкеш, олдун Успа аймактын төвү Улангомга чыгып алгаш. Хомду хоорайга орай халдып кирип келдиги. ТГТШИ-не Хомдунун күрүнэ университетиниң адында чардыгган керээ-биле дугаа эзуугаар ук дээди өөрөдиге чыгып сургулдарының ниити чурттал-ханынга турумчуп алдывыс. Моол эртем-эвелең-ээлдээ-биле уткуп-хүлээп турар.

Июнь 10-да Хомду университетиниң археология кафедрасының башкызы, төөгү эртемнериниң кандидаты (Барнаулга кам-танган) Мөнхбаярның тайылбырлааш-чы-биле Хомду хоорайның тургус-тан төөгүзүн база 105 чыл бурунгаар ук шивээзинге болган кадыг-дошкун тушкуннарның ужу-утказын дыңнап, алдывыс.

Хомду хоорайның
тургустунган төөгүзү

Моолдун төөгүзүнден ап көөр болза, тайгы сууржуң чери Урга (Өргээ) бай – 1632 чылда тургустунган, 1924-дан бээр ону Улан-Батор деп адай-тен. Ийи дугаар тургустунган сууржуң бо Хомду хоорай болуп турар.

1685 чылда джунгар Галдан-Бошогту-ның манчы-кыдат эжелекчилерге аланышкын төвү болуп бодунун анын Хомду хемниң унунга тургузуп, Хомду хоорайның үндэзин таваан салган. Моол дылда «Сангы-Герел» дээр бижимелинде Галдан-Бошогтунун тургусканының дугайында барым-арлыг медээлер бар.

Шивээзин (паараңнын) баштайгы та-урган чери Хомду хемниң унунга, (бо-лбыр берип турарывыс шивээзин) чүгүндө 40 хире километр ыракта Хараган деп черге турган. Бо чер-ун өөлөттөри ол черни Херим деп-р. Херим дээр (Крепость) Шивээ-уткалыг. База бо-ла хевирлиг дойдан-п каан херимниг турган.

162 чылда ол шивээзи Хомду хемниң-дан Буянды хемниң кыдынынче бээр-үп эккелген. Чүге бээр көжүрүп кел-дээр, ол шивээзиниң адаандан суг-а, херими чымчап, чамдыйып эгелээн-ижимел үндэзин бар.

Социализм үезинде Хомду хоорайның-сканын 1762 чылдан эгелеп ба-ал турган. 2012 чылда эртем кон-нциязынга ону эде көрүп, баштайгы-ан-Бошогтунун тургускан чылын-1685 чылдан эгелеп демдеглээрин-г деп саналдааннар. Аймактын-элекчилер хуралыга ону деткип,-ири үндүргеннер. Ынчангаш 2015

чылда баштайгы удаа шын юбилейлиг байырын демдеглээн.

Бистер моон мурнунда Хомду шивээзи дээр-ле Хомду хоорай ол-дур, Хом-ду дайыны дээр ол хоорайны хостап турган деп билип турган бис. Ол ындыг эвес болду. Оон дугайында 1912 чылдың 8 айда тулчуушкун болуп турган Хомду Шивээзиниң девискээринге (чугаа очулга-зы А.А. Самданны), оон соонда аймак му-зейинге макет чанынга (саазында бижилге очулгазы Л.К. Хертекти) моол эртемден башкы Мөнхбаяр мындыг тайылбырларны берди:

Хомду хоорай Сангийн хот база Май-маачин хот деп ийи кезектен тургустунган.

1. Сангийн хот (Саң кодазы – Казна-чейство), 1912 чылда тулчуушкун бооп турган бо черни Хомду шивээзи дээр. XIX векте Сангийн хот казак чагырга чериниң шинчизи кирип, аңаа манчы амбын, орду-улузу, дүжүмөттөр, шериг турар апарган. Бо хоорай чөөн чүк чурттарының херим-быжыгалдыг хоорайының ниити чурумун-эзуугаар, 4 булуңгун дөрбелчин малгаш херим-биле хүрээленген. Оон бедии 3 метр ажыг, дооразы 1,5 метр, дөрт ханазының узуну 330-330 метр, ниитизи-биле 12 км. дөрбелчин метр шөлдүг черни эжелеп турар. Чөөн (Билигийн утсан – Билигни-уткаан), барыын (Баярыг бадруулсан – Өөрүшкү өөскүткен), мурнуу талаларында (эң-не кол Буян чуулсан – Буян чыылган) деп 3 хаалгалыг.

Аймак музейинде Шивээзиниң македин көөрүвүске, «Шивээзиниң иштинге, мурнуу талазынга амбынның албан хаар бажыны болгаш саң-хөө чери, шериглер казарма-лары база элээн каш албан хаар бажынар турган. А чөөн талазында кыдат бүүзелер (улуг садыглар), кыдат сарыг шажын хүрээзи база мусульман хүрээ (мечеть)

турар» – деп, 1878 чылда аңаа чораан орус географ М.В. Певцовтун бижип турары ол ояар болду.

2. Маймаачин азы Садыг-саарылга кодазы XVIII чүс чылдың ийиги чартында манчы Хевей-амбынның олурары Саң-Хөө кодазының оң талазында тыттып келген. Улуг-чээли, Чиңге-чээли болгаш бирээзиниң ады чок 3 кудумчулуг турган. Улуг-чээли дээр кудумчуга хөрөңгизи хөй улуг садыгжылар, улуг бүүзелер (факторийлер кырында садыглар дээр); Чиңге-чээли дээр кудумчуга ортумак чергелиг садыгжылар ажилдап, чурттап чорааннар. XIX чүс чылдың төнчүзүндө 9 улуг кыдат бүүзе турган. Ниитизи-биле маңаа 53 садыглар (бүүзелер), дарганнаар база бызаңнаар черлер; барааннарны үүрмөктөй садар хөй-ле лаңгылар; чигир, нарын-боова (кондитер кылыглары) черле-ри; мусульман кудук дээр, 1868 чылдан бээр Асанов, Корольков, Кузнецов, Мокин деп орус садыгжыларның тус-тузунда бүүзелери, 1911 чылдың 5 айда ажиттын-ган Россия империязының Консул чери ажилдап турган.

Хомду дайынының болу берген
чылдагааны чүл? Кыдатка,
Моолга, Таңды-Уранхайга
төөгүлүг байдалдар кандыг
турганыл?

Каксы-даа бол, чамдык төөгүлүг чи-жек-барымдааларны маңаа кириштирер бодадым.

Совет тоталитарлыг системаның, коммунистидеологияның тергиделиниң үезинде чүгле аңгылар демиселинге үндөзүлгө үзүл-көрүш-биле Манчы-Кыдат, Хаанның Россияның, ол ышкаш Моолдун болгаш Тываның кызыгаарлыг «чаа төөгүзүн» сайгарып көөр турган бол-

гай бис. Дээди болгаш ортумак өөрөдиге черлеринге, ол ышкаш школаларга, уруг-лар садтарынга-даа ынчаар өөрөдип, кижизидип турган.

Ынчангаш амдыгаа чедир хөй-ле улус-чоннун угаан-бодалында «Манчы-Кыдат, Хаанның Россияның дарлакчы аңгызы: дворяннар, ваңнар-гүннер, чижең са-дыгжылар, Эрги Моол, Эрги Тываның каш санныг феодал ноян-дүжүмөттөри, лама-хуурактары чонну мөлчүп, дарлап, чырык хун көргүспейн чораан» деп ниити, эреңгей, кызы, кызыгаарлыг билишкин-нер таңмаланып артып калган.

Амгы үе кайгамчык сайзырап, соталыг (уялыг) система-биле харылзаа болгаш интернет дамчыштыр эртем-сукулдун дыка хөй чаа-чаа медээлерин ажыдып номчуп, көрүп, таныжып ап турар апарган бис.

Манчы-Кыдат, Хаанның Россияның, Моолдун болгаш Тываның төөгүзү-биле холбашкан, интернет четкизин тава-рыштыр база ном-дептерлер номчуп, ол ышкаш бистиң институтувустун архив материалдарын ажыдып көрүп тургаш, би-лип алганым чүүлдерден хевирлеттинген бодадарымны силер-биле үлежикседим, хүндүлүг номчукчу!

Кыдат элээн каш муң чылдарның дур-гузунда катап-катап эргилип кээп турар политиктиг демнежилгениң болгаш буу-раашкынның үе-чадаларын эртип келген. Бир чамдык таварылгаларда Кыдаттың девискээри кезек-кезээ-биле азы бүрүнү-биле даштыкы күрүнелерниң кезии (Юань – моол, Цин – манчжур империяларының) болуп турган. Кыдаттың девискээри док-таамал даштыкы халдаашкыннарда ой-тур шаптырып турган, ындыг-даа болза эжелекчилерниң хөй кезии эрте-даа бол, орай-даа бол кыдатчы бээр болгаш кыдат этнос болуп холужуп, а оларның чер-чурту колдуунда-ла Кыдаттың девискээринче каттыжып кире бээр...

Манчжурлар: 1636 чылда Кыдат биле Төвүттү, Иштики Моолду (амгы үеде Кыдаттың автономнуг району), 1691 чыл-да Даштыкы Моолду (амгы Моол күрүнэ), 1755 чылда Ойрат-Моолду (амгы үеде Кыдаттың Синьцзян-Уйгур автономнуг округунче болгаш кезии Казахстанче ки-рип турар), 1756 чылда Таңды-Уранхайны (амгы Россия Федерациязының составын-да Тыва Республика) эжелеп алган...

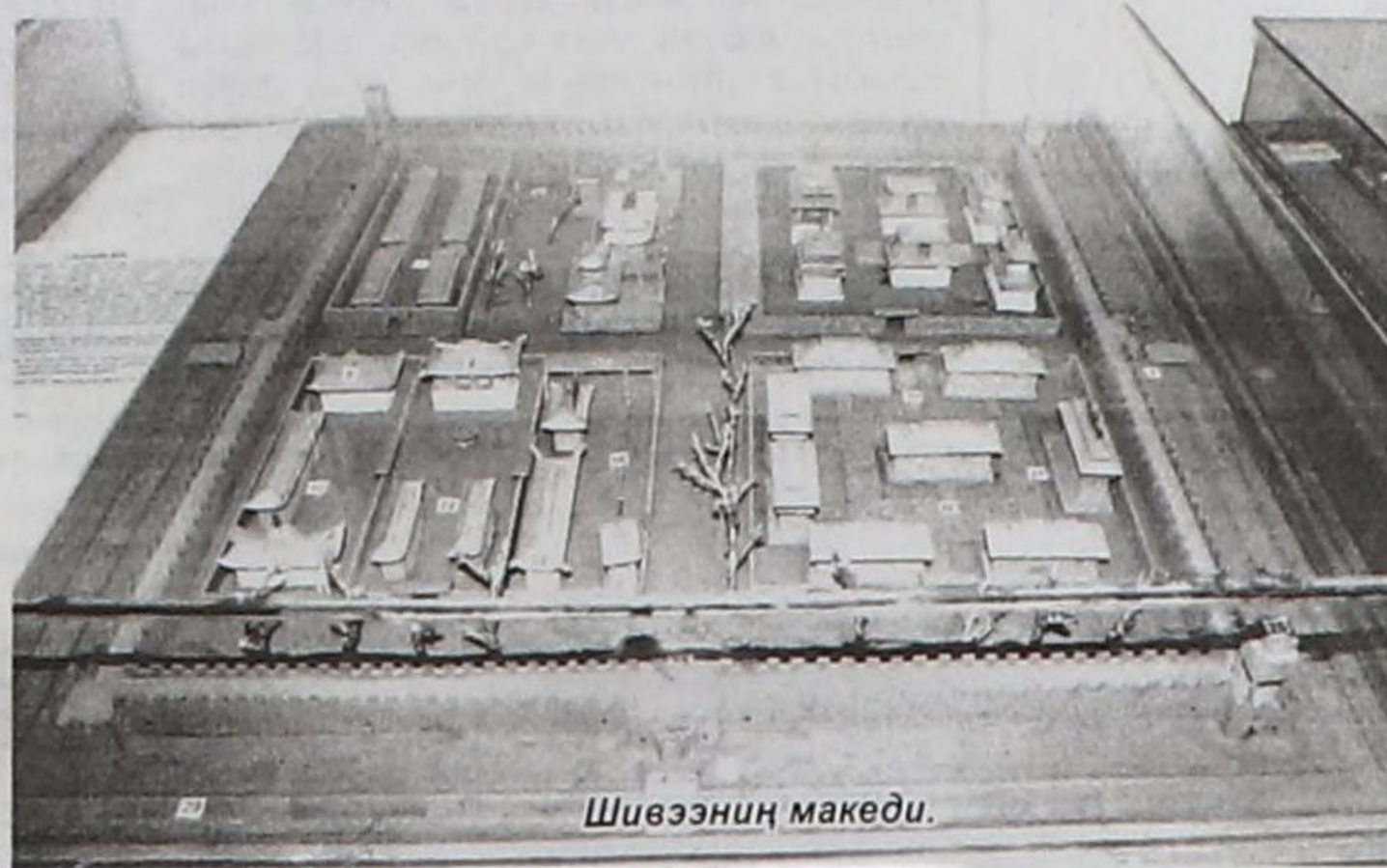
XVIII чүс чылдарның бири чартында Цин казак чуртка ажыктыг удуртулганы, дээштиг башкарылганы тургузуп алган. Оон үрө-түнелдиг ажил-чорудулгазының бир түңнели – чурттакчы чоннун өзүлдөзи болган. Манчы хаан хүрээлечи бот аңгылаттынар политиканы чорудуп турган, ол чоруу соонда барып Цин империязының иштинге бактаап турган Кыдат барыын чүк күрүнелериниң күш дөгөзшкыннери-биле ажыттыган.

Оон бир чижээ, 1840-1842 чылдарда Цин империязынга удур Великобритания дайын үндүргөн. Ол дайынга англи шериглерниң сорулгазы Кыдаттың девис-кээринге Великобританияның садыг-саа-рылга талазы-биле сонугалдарын кам-галаары болгаш садыг-саймааны улгат-тырары, бир-ле дугаарында чажыды-биле кара таакпыны (опиум) сайгарып-шуудары (ынчангаш ону кара таакпы – опиум дайы-ны дээр) болур. Аңаа удур циннер далай оруу-биле садыглажылганы хоруп каан турган... 1835 чылда Кыдатче кири сөөртүп турар (импорт) барааннарның ¾ хуузу британ сайгарлыкчыларның опиуму болу берген. Ол даштыкы опиумну 2 миллион ажыг кижиги тырта берген. 1938 чылда кы-дат чоннун калбак кезээ ол кара таакпыга сундуга берген. Ол үениң санаашкыннары-биле алырга, найысылалдың 10-20 % база көдээниң 20-30 % дүжүмөттөри, чамдык албан черлериниң 50-60 % албан-хаакчы-тары наркоманнар болу берген.

Василий САЛЧАК,
ТГТШИ-ниң Эртем архивиниң
эргелекчизи.
(Уланчылыг).

Шивээзиниң төөгүлүг артынчызы.

Шивээзиниң македи.

Альпинисчи медээлер

КЫЗЫЛДЫҢ ЧАА ТУГУ
МӨҢГҮН-ТАЙГА
ШЫПШЫЫНДА

Кызыл хоорайның чаа тугу Тываның эң бедик шыпшыы – Мөңгүн-Тайга бединде кииский берген.

Тываның Төлээлекчилер хуралының төлээзи Дмитрий Донгак бо үнүшкүннү организаастаан. Мөңгүн-Денгер-Хайыраканнның шыпшыынче ийи дугаар үнүп турар Д.Донгактан аңгыда, база-ла Төлээлекчилер хуралының төлээзи Борис Бадыраа (үш катап үнген), Урана Бадыраа, Аймаа Агбаан, Елена Куулар эрип турар меңгилер чаны-биле база-ла шыпшыкка четкеннер.

«Убса-Нур ыйгылаажы» заповедниктин ажилдакчысы Сылдыс Донгак аян-чорукчуларны үдеп чораан. Афган дайынының хоочуну Эрес Хуурак ол бөлүктү деткип, машина-техника-биле дузалаан.

ТЫВАНЫҢ ТУГУ
ЭЛЬБРУС ШЫПШЫЫНДА

Июль айның төнчүзүнде Мөңгүн-Тайга кожууннун альпинист уруглары Данзы Дамырак биле Чүлдүм Чодураа Европаның болгаш Россияның эң-не бедик даа Эльбрустуң (далай деңгелинден 5642 метр бедик) шыпшыынче үнери-биле чорупканнар.

Оларның кайызы-даа даг үнеринге шыырак белеткелдиг, Мөңгүн-Тайгаге каш-даа удаа үнгеннер. Ийи уруг Эльбрус эдээнде туристичи фирманың дузасы-биле даг үнер тускай белеткелди эрткеш, шыпшыкче үнерининг бетинде

Чодураа Европаның эң-не бедик дааның шыпшыынга төрзүн Тываның тугун киискиткен. Мөңгүн-Тайга чурттуг эрес-дидим кыстар амгы үеде Тывада чанып келгеннер.

ЭВЕРЕСТ ДУГАЙЫНДА
БУКЛЕТ

Бо чылдың апрель, май айларында «Делегейниң чеди бедии – Тыва» бөлүүнүң кежигүнү, Тываның ирбижи аттың эдилекчизи Марианна Кыргыс делегейниң эң-не бедик шыпшыы – Эверестче (далай деңгелинден 8848 метр бедик) Бүгү-россияны чааскаан төлээлеп, ук дагың 8650 метр бединге четкеш, аңаа Тываның болгаш Россияның, Орус географтыг ниитилелдинг туктарын киискиткен. Бо дугайында өңүг, чараш кылдыр тырттырган чуруктарлыг буклетти билдингир фотограф, чурукчу Май-оол Чооду кылган. Тыва база орус дылдарда сөзүглелдерни чогаалчы Маадыр-оол Ховалыг бижээн. Амгы үеде ону Абакан хоорайның «Журналист» типографиясында парлап турар. Чоокку үеде чон ол коргуш чок тыва херээжен альпинистин дугайында буклетти садып алыр аргалыг болур.

Бистиң корр.

Шимчээшкин – амыдырал

ДАДЫГЫШКЫННЫҢ АЧЫЗЫ

Күш-культура, массаж, арыг агаар, шын чөмненилге дугайында чүс-чүс номнарны бижээн.

Арыг-кылаң суглуг хемнер, хөлдериовиске эштип, малгаш-биле шаптанып, көгү-шыгын басып, алдын хуннун чырык, чылыынга дөглөнип, пөштүг, хадылыг, шарлан-ныг, кат-чимистиг аргаларывыстың озоннуг агаарын тынып, алдын аржааннарывыстың ажыын көрүп оарывыска, химиктиг эмнер ында-ла каар.

Кадык-даа, аарыг-даа кижилерге шимчээшкин эргежок чугула. Кырган-даа болза, кижжи шимчээр, ажил кылыр ужурлуг. Шимчээшкин – амыдырал-дыр. Кайда шимчээшкин чогул, ында долу, кадык чуртталга чок.

Чарльз Дарвин күскелерниң тускай бир хевирин бижип, көргүзүп тура, оларның чоорту согураарып каарын эскерген. Чүге согураарып каарыл дээрге, олар бүгү чуртталгазын чер адаанга эрттирип турарлар.

Улуг орус полководчу Александр Васильевич Суворов ырбыска, кош-как кылдыр төртүтүнген. Бир звес ол бурунгу Грецияга төртүтүнген турган болза, спартанчылар ону Тайгет хаязындан октап бадырыптар турганнар. Бурунгу Спартаннның дошкун хоойлузу ыңдыг турган. Үзүктел чок үргүлчүнүң дадыгышкынының ачызында Суворов армияның командалыкчызы апарган. Альпыны алып эртер аргалыг болган. Суворовтун мурнунда

Альпыны Ганнибал, Наполеон эрткеннер. Олар ынчан көңүл а генералиссимус ол маа чорукту 70 харлыында, шуу турда эрткен. Моро, Макд генералдарның армиялары шапкаш, Суворов Милан бо-ринге кирип келген.

Чеден харлыг Суворовту даа деңгелге чок маадырлы тары чүге болдунуп турган дээрге ооң алдаржаан пол-талантызы, үргүлчү бодун д-рып келгенинде. Ол саван удуп чыдып аар, оюп каан сугга эштир, суггур чаъс чаа аатты чавыдактап мунулк-герыни дургаар шаап турар. Чунар-бажыңның эң үстүкү йыңга бустангаш, үнүп келгеш харже шурай бээр турган.

Бодунуң үезинде күш-дамь зидилгезинге Александр Маке-көскү үлегерни көргүзүп чор-элээди үезинде-ле Троян дай-маадыры Ахиллести өттүн кылып турган дадыгышкы кылып, Босфор өдүүн эштип дошкун эмдик аатты чаажы аар турган.

Лев Толстой 65 харлыы даг-терге мунуп өөренип ал харлыында конькилеп турган. Га хүнде чээрби километр турда, ооң хары сезен ашкан

Куусаал С

Тээ

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

ЧОННУҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

Август 7-ден 20-ге чедир Ярыгин аттыг спортчу комплекстин бассейни ээлчеглиг септелге ажилдары-биле хагдынар. Арткан спортчу залдар ажилдап турар.

Государственное унитарное предприятие
ПРОЕКТНО-СМЕТНОЕ БЮРО ЖКХ РТ

Переехали на новый адрес г.Кызыл,
Красноармейская, 100, 4 этаж, кабинеты 12, 23.

- Жилые дома, коттеджи;
- Кыштаг для чабанских стоянок;
- Градостроительный план земельного участка;
- Перепланировка и реконструкция домов и квартир.

Раб.тел.: 2-32-59,
3-20-64 факс: (39422)
2-32-59
сот.: 8-923-265-1028,
guppsbtr@mail.ru

ГБУЗ РТ САНАТОРИЙ-ПРОФИЛАКТОРИЙ

«СЕРЕБРЯНКА»

приглашает на оздоровительный отдых в пансионате «Серебряное озеро» на оз. Дус-Холь
стоимость – 7700 рублей за 7 дней проживания в 2-х или 3-х местных уютных номерах, с 3-х разовым питанием, оздоровительными мероприятиями и увлекательным досугом!!!

СРОКИ ЗАЕЗДОВ:

- с 19 августа по 25 августа 2017 года
- с 26 августа по 01 сентября 2017 года
- с 02 сентября по 08 сентября 2017 года

Бронирование номеров по телефонам:

9-20-78, 8913-345-47-87

Реализация путевок осуществляется по понедельникам и четвергам в Доме Туризма каб.1 на 1 этаже с 14.00 до 18.00 часов
Возможна оплата по безналичному расчету.

солуннун сайтызы: //shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шюон – 2-01-35.
Кол редакторнун оралакчызының хүлээлгезин күүсөдип турар – 2-17-91.
Секретарь В.М. Чактар – 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-С. Оюн, А.А. Лагзы) – 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Ниитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван).
Экономика, үлөтпүр болгаш көдээ ажил-агый (редактору Д.С. Монгуш,
корр. С.А. Даргын-оол).
Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эрген, корр. Ш.Н. Ховалыг) – 2-17-94.
Культура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору А.Н. Соян,
корр. Э.Н. Кол).
Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулдурукчу А.К. Ооржак).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

КАЖЫДАЛЫН ИЛЕРЕТКЕН

Тываның кадык камгалал системазынга хей чылдарда ажилдап чораан Константин Якубович ФЛАМЕНБАУМ 69 харлыында 2017 чылдың август 8-те чок болган. Ооң-биле холбаштыр боттарының кажыыдалын Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол биле ТР-ниң Дээди Хуралының даргазы Каң-оол Даваа Күрүне Думазының депутаты Лариса Кужугетовна Шойгуга илереткеннер.

«Хей националдыг Тываның чонунуң, республиканың Чазааның, Дээди Хуралының мурнундан болгаш боттарывыс хууда Силерге болгаш Силерниң чоок кижилериңерге Константин Якубович Фламенбаумнун чок болганы-биле

холбаштыр ханы кажыыдалды илередип ту Амыдыралдың кандыг-даа бергелеринге тантин Якубович бүзүрелдиг эжиңер, проф-талазы-биле коллегаңар, ынак кижилер болгаш, ону чидирери силерге – меделер болгаш шыдажып эртери берге кажыыдал Силерниң кажыыдалыңарны силерниң деңге үлежип тур бис. Силерге болгаш Силерниң чоок кижилериңерге туруштуг чор сагыш-сеткилиңер шыдамык болурун күзед Туттунуңар!»

ТР-ниң Чазааның а-езу сайтызы

МӨГЕЙИГ

Бистиң эргим ававыс, үш уйнуктарының ынак чөлөңгиле, чаңгыс күдээзиниң идегелдиг катиези Светлана Өктековна ООРЖАКТЫ сөөлгү оруунче үдежип, моральдыг болгаш материалдыг дуза көргүскен «Шын» солуннун кол редактору Александр Сан-оолович Шюонга, «Шын» биле «Сылдысчыгаш» солуннарның редакциязының редколлегиязынга болгаш чогаалчы кол-лективтеринге, «Тыва КТРК» телеканалыга, Сүт-Хөл кожууннун Төлээлекчилер хуралыга, Сүт-Хөл кожуун чагыргазыга, Алдан-Маадыр суму чагыргазыга, кады өөренип чораан чаңгыс классчыларыга база чаңгыс курсчуларыга, хей

санныг дөргүл-төрелдеривиске, угбалары акыларывыс, даайларывыс, күүйлеривис, телеривиске, даай-аваларывыска, ававыс чуржуларынга, кудаларыга, кожоларыга, ч-чоокка эдержип чораан эш-өөрүңге кажанда эгиттинмес улуг чидириивисти, ажыг-шүжүүв кады үлежип, моральдыг болгаш материал дузаны чедиргени дээш, Силер бүгүдөң б-ныг сеткилиңерге улуу-биле четтиргени илередип мөгейдивис.

Ававыстың бүдүштүг чазык аажы-ча мөңгөде сактып, каттырымзап чоруур хүлүмзү утпайн сактып артар бис.

Хүндүткел-биле уругларың

Бистиң эргим ынак, хүндүлүг, буянның ачавыс, кырган-ачавыс, хей санныг ажы-төлүнүң, дөргүл-төрелдериниң акызы, даайы, честези, күш-ажылдың хоочуну, тыва хүрештин аарыкчызы болгаш тыва улусчу чаңчылдарны сагып, эдерип чораан хүндүткелдиг улуг өгбөвис Холай-оол Дарын-Базырович ИРГИТ чоок кижилеринден, чырык черден мөңгөзи-биле чарлып чоруткан.

Ачавысты сөөлгү оруунче үдежип, а-шүжүүвүстү деңге үлежип, моральдыг бол материалдыг дузаны көргүскен чонувус Ак-Довурак хоорайның чурттакчылары ырак-чооктан келген дөргүл-төрелдеривис кудаларывыска, эш-өөрүвүске четтиргени илередип, мөгейдивис.

Ажы-төлү, уйнуктарың

Неделяның тиражи: 11805 экз. Үндүрүлгениң тиражи: 39

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр.счет № 301018105000000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл

Харылзаа, информация технология-лары болгаш массалыг коммуникация-лар адырынга хайгарал талазы-биле Федералдыг албанын Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечилелдин дугаары – ПИ № ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлан.
(Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарны торларының бодалдары редакцияның туруж-дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары бол-өскө-даа фактылары, дыңнадыглары дээш айт-боттары харылаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилерге – 11530, организацияларга – 31730
Солун неделяда үш катап үнер.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номерни парлаггаже дузагааны: график езугвар – 21.00, херек кырында – 18.00
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче дол-дур.